

הרב שאול אבן דנאן – מנהיגותו וכושר הכרעתו בתיקון תקנות לפתרון בעיות המודרנה במרוקו

משה עמאר

רבי שאול בה"ר שלמה אבן דנאן נולד בפאס סביב שנת תר"מ (1880), והוא בן למשפחת רבנים שמנתה עד אליו שבעה עשר דורות.¹ על רבותיו נמנה אביו, וכנראה הוא היה רבו המובהק, כפי שהוא עצמו מתאר בהקדמתו לספרו "הגם שאול":

מקור ישעי לחיי רוחי זאת התורה, הוא הקדוש מורי ורבי עטרת ראשי אדוני אבי [...] מוהר"ר שלמה זצ"ל זיע"א, אשר הורני והנחני באורח חיים בלמוד ישר בכונה עצמית, כאשר היה עם לבבו בלמודיו הכי גבוהים, בפלפולו הזך והטהור בתלמוד ובפוסקים, ממנו נאצלתי כלשהו, הוא היה מאור עיני ורוח בינתי. כרוך בעקבותיו הייתי מנעורי, מתעדן באמרותיו יום יום, נפשי ורוחי קשורים בו עד השעה האחרונה, אשר הפרידני ממנו המלך המשפט...

בהיות ר' שאול כבן ארבע עשרה נשא לאשה את מרת אסתר, בת החכם ר' יהונתן מימרן,² ממנה נולדו לו בן וארבע בנות. כל ימי חיי אביו עשה ר' שאול את תורתו

* מוקדש לע"נ אימי רחל מ"כ. נלב"ע בה' במרחשוון תש"ע.

1 במרוקו נהגו המשפחות המיוחסות לרשום את יחוסיהם בכתובות, נוהג שהתקיים עד לעלייה הגדולה לארץ. הסבתא, אם אביו של רבי שאול, הייתה ממשפחת צרפתי וגם לה יש שושלת יוחסין של כעשרים דור. משפחת אבן דנאן יש לה מסורת שהיא נצר למשפחת הרמב"ם, ומשפחת צרפתי יש לה מסורת שהיא נצר לרבנו תם, נכדו של רש"י. על מסורת אלו, ראו מ' עמאר, "שושלת משפחת אבן דנאן וייחוסה להרמב"ם", בתוך משפחת אבן דנאן, ירושלים תשס"ח, עמ' 35–40.

2 נכדת הגאון החסיד, ר' ישראל יעקב מימרן. על רבי ישראל ראו מלכי רבנן, דף עט טור ב, ודומה שהמדובר בר' ישראל יעקב. הפרטים הנוכחים לקוחים מהקדמה שכתב ר' שאול לחיבורו: הגם שאול, פאס תשי"ט.

קבע ומלאכתו עראי; הוא עסק חלקית כסופר שטרות בעיר.³ בעקבות כניסת הצרפתים למרוקו ערכו המוסלמים פרעות בשכונת היהודים בפאס בשלושים בניסן עד ב' באייר שנת תרע"ב (1912), הרגו ארבעים וחמישה יהודים, בהם אנשים נשים וטף ועשרות נפצעו, בנוסף שללו, בזזו וזרעו הרס וחורבן בשכונת היהודים. בשוך הפרעות וניסיון לשקם את ההרס ואת החורבן, נבחרה ועדה בת חמישה עשר איש ובתוכם רבי שאול, ותפקידה היה לדרוש פיצוי מהשלטון הצרפתי על הפגיעה ביהודי פאס.⁴

שקן בתורה

רבי שאול היה קשור מאוד לאביו, וראה בו את רבו המובהק בנגלה ובנסתר ובהנהגות מוסריות וחסידייות. לכן הוא קיבל את פטירתו בצורה קשה מאוד, כפי שביטא זאת בחריפות יתר מספר פעמים.⁵ גם לאחר מות אביו נשארה נפשו קשורה בנפשו, ושמח כשזכה לראות פני אביו בחלום. כך הוא מסיח לפי תומו כי בליל שבת קודש ה' בתמוז תרצ"א:

ראיתי בחלומי חשק רוחי ושעשוע נפשי, פאר ראשי מורי ורבי אדוני אבי זצ"ל. ואדברה אליו דברים גבוהים ממני עליונים וקדושים. ואחר אמרתי לו תמיד בלבי לשאול ממורי ורבי אדוני שאלתי הלזו, ואערכה לפניו דברי שאלתי, וטרם השיבו אלי הוספתי לומר לו ולא כן הוא פתרונה...⁶
דומה כי בכוונה הוא לא פירט את השאלה ששאל מאביו, וגם הפתרון הוא ברמזים ועסק בעניינים העומדים ברומו של עולם. רבי שאול היה בקי בתורת הקבלה, בדרשותיו ובהגותו, הוא מרבה להשתמש בספר הזוהר.
רבי שאול התפרסם כמי ששוקד על תלמודו, הוא נחשב למעיין, חריף ובעל סברה ישרה. בשנות העשרים לחייו הטיל עליו אביו לערוך מפתחות לספר תשובותיו "אשר לשלמה" (ירושלים תרס"ו), הכוללים סיכום כל שאלה ותשובה ומפתח עניינים הערוך

3 הוא נמנה עם סופרי השטרות במרוקו שנבחנו עיונית ומעשית בנושא על פי דרישת השלטונות. ראו ר' שלמה כהן, יומן פאס, בתוך ר"ד עובדיה, פאס וחכמיה, ירושלים תשל"ט, ח"א, עמ' 243.

4 על הוועדה ועל הפרעות ראו יומן פאס, שם, עמ' 228–232. על הפרעות, ראו גם ר' שאול אבן דנאן, הגם שאול, ירושלים תשל"ז, ח"ב, עמ' רלא–רלד.

5 ראו הקדמתו לספר "בקש שלמה", ואת דרשותיו שנשא בפקידת החודש והשנה והדרשה שנשא בפטירת כלת סבו, רבי שמואל. ראו: הגם שאול, ח"ב, עמ' קכד–קלו, קסז–קפב, קלו–קמה.

6 הגם שאול, ח"ב, עמ' קצב.

לפי א"ב של הנושאים. לאחר פטירת אביו, רבי שלמה, ערך רבי שאול ואחיו רבי משה את ספר תשובותיו השני של אביו "בקש שלמה" (קזבלנקה תרצ"א). בקיאותו התלמודית של רבי שאול הביאה את רבי אברהם אביטבול, ראש ישיבה בעיר מראקש, לבקש ממנו לפרש לו סוגיה במסכת חולין.⁷ עשתונותיו של רבי שאול היו עסוקים בעיון בפרדס התורה, וגם כששכב לישון סרעפיו המשיכו בהרהורם. בחלומו פירש פסוקים ושאל שאלות קשות ומסובכות הן בנגלה הן בנסתר. וכשהתעורר משינתו זכר אותם בבהירות. בפרשת "שלח לך", על הפסוק: "ויקרא משה להושע בן נון יהושע" (במדבר יג, טז), הוא כותב:

פירשתי בחלומי: מלת הושע, תורה להשפיע על אחרים לעזור להם, כמו הושיעה את עמך. ומילת יהושע, תורה על הנשפע שהוא נושע מבלעדו כמו ישראל נושע בה'. ככן שינה משה רבנו ע"ה את שם הושע ביהושע, להורות שלא יהיה משפיע על המרגלים בעזור להם בעצתם, רק יהיה מופרד מהם ומושפע מהמקום ב"ה ונושע ממנו (עד כאן החלום). וכמו שאמרו חז"ל יה וישיעך מעצת המרגלים. רצונו לומר אתה נושע בה' ואין לך לירא מהם ולהטפל בעצתם.⁸

רב ודיין

בשנת תרצ"ד (1934) התמנה לדיין בעיר מראקש בהרכב ר' משה זריהן, אב בית הדין, ורבי מרדכי קורקוס,⁹ ובכך הוסיף חוליה בשושלת חכמי המשפחה. מתקופת כהונתו במראקש פרסם ר' שאול פסקים רבים בחיבורו "הגם שאול". בשנת תרצ"ט (1939) התמנה לאב בית הדין בעיר צווירא (מוגאדור), וחבריו לבית הדין היו ר' חיים דוד בן סוסאן ור' שמעון אביקציץ.¹⁰ בשנת תש"א נבחר לחבר בבית הדין הרבני הגבוה לערעורים בעיר הבירה רבאט, בראשות ר' יהושע בירדוגו ועם ר' מיכאל

7 הגם שאול, סימן עח.

8 הגם שאול, ח"ב, עמ' קסג.

9 רבי משה זריהן נפטר במראקש ביום שישי, כ"א במרחשוון תשי"ד. ורבי מרדכי קורקוס נפטר במראקש בד' בתמוז תשי"ד (1954).

10 ר' חיים דוד בן סוסאן התמנה בשנת תרצ"ה (1935) כרב ראשי וראב"ד בעיר קזבלנקה, נפטר בה' בכסלו תש"ך (1959). ר' שמעון אביקציץ עלה לארץ בשנת תשט"ו (1955), התיישב בירושלים ועסק בתורה ובעבודה, ונפטר בי"ז בניסן תשי"ט (1959).

יששכר אנקאווא. בשנת תש"ט התמנה לאב בית הדין הגדול ולרב הראשי ליהדות מרוקו. חבריו לבית הדין היו רבי מיכאל יששכר אנקאווא ורבי שמעון הכהן.¹¹ בזכות אישיותו, חסידותו ואצילותו הייתה לר' שאול אהדה והוקרה מצד כל חכמי מרוקו. גם השלטונות הצרפתיים והמרוקאיים כיבדו אותו, והייתה לו אצלם אוזן קשבת.

בשנת תשי"ב (1952) פנה לרבי שאול חוקר מהאוניברסיטה העברית¹² וביקש עזרה לספרו העוסק בדברי הימים של יהודי מארוק, ידיעות קדמונים מכ"י וכו' על כללי היהודים, ובפרט על משפחת אבן דנאן ועל הרה"ג ר' שאול סירירו ז"ל. רבי שאול הפנה את הבקשה לרבי יוסף בן נאים מחכמי פאס שהוא מומחה גדול לתולדות חכמי מרוקו וביקש ממנו "יואיל כבודו לפשוט יד ימינו לעזרה בהמצאת המבוקש [...] יודע אנכי שאצל כת"ר ימצאון סגולות במטמונים ואל תמנע טוב".

רבי שאול הדפיס בשנת תשי"ט חלק מתשובותיו וביירויו ההלכתיים בספר הנושא את השם "הגם שאול", ובאותו הכרך אסופת דינים מתוך ספרות השו"ת ערוכה לפי סדר אלפא ביתא בשם "שנה שאול".¹³

בשנת תשכ"ה (1965) חוקקה ממשלת מרוקו חוק איחוד בתי המשפט, כלומר כל בתי הדין בכל ערי המדינה ירוכזו בתוך מתחם בית משפט מרכזי אחד שיהיה מחולק לאגפים, ובית הדין הרבני יהיה אחד מהאגפים. כמו כן הרכב ביה"ד הרבני שונה משלושה דיינים לדיין אחד שניתן לו מעמד של שופט שלום עם סמכויות שהיו

11 ר' יהושע בירדוגו נפטר במכנאס בכ"ד בתמוז תשי"ג (1953) בהיותו כבן 78 שנה, לאחר מחלה ממושכת. רבי מיכאל יששכר כיהן ברבנות עד יום פטירתו בראש חודש אדר תשל"ב (1972). רבי שמעון הכהן עלה לישראל ובילה את שארית ימיו בלימוד תורה ובעבודת ה' בעיר חולון (נפטר בשנות השבעים של המאה העשרים).

12 מכתב רבי שאול ותשובת רבי יוסף בן נאים השתמרו בחיבורו של רבי יוסף "הגות לבי", בכתב היד הנמצא ברשותי לפי שעה. לא מוזכר שמו של החוקר, ודומה שזה היה מאיר בניהו, שהוא זה שעסק תקופה ארוכה בההדרת ספר "דברי הימים של פאס", תל אביב תשנ"ג, וראו שם בעמ' 8. דומה כי עוד בשנות החמישים הודיע על כך באחת החוברות על פעילותו המחקרית של מכון בן צבי ותוכניתו. ר' יוסף בן נאים תלמיד חכם ואיש אשכולות, אוהב ספר ובעל ספרייה של כ-10.000 כותרים בכל מדעי היהדות, ובה גם כתבי יד רבים. זכיתי להחזיר 14 ספרים מחיבוריו מכתבי יד, ועוד לו בכתובים ספרים רבים. ראו עליו במבוא שכתבתי לחיבורו: נוהג בחכמה, מהדורת משה עמאר, תל אביב תשמ"ז.

13 מבחירת השמות "הגם שאול" ו"שנה שאול" ניתן ללמוד על צניעותו וענוותנותו. השמות הם על פי שמואל א י, יא: "הָגַם שְׂאוֹל בְּנֵי אִיִּם"; שם, יג, א: בְּן שָׁנָה שְׂאוֹל בְּמָלְכוֹ.

לביה"ד של שלושה. בוטל בית הדין הגדול הארצי לערעורים, ובמקומו הוקם בכל מחוז ב"ד אזורי לערעורים של שלושה דיינים. כן ניתנה סמכות לבית המשפט העליון של המדינה לדון בערעורים בענייני פרוצדורה על פסקי בתי הדין הרבני האזורי. למרות השינויים הנזכרים שמרו השלטונות המרוקאים על כבודו של רבי שאול, ומתוך הוקרה השאירו אותו בתפקידו כרב הראשי וגם כשהגיע לגבורות לא דרשו ממנו לפרוש.

יחסו לארץ ישראל ולעלייה

לרבי שאול הייתה אהבה עזה לארץ ישראל, ואף על פי כן לא עלה לישראל כדי שלא להשאיר קהילה גדולה של יהודים ללא הנהגה. וגם בשעה שהגיעו ידיעות ממה שנעשה בנערים ובנערות שעלו לארץ בעליית הנוער, שהוכנסו לקיבוצים חילוניים ושמה הועברו על דתם, הוא התנגד בכל תוקף לאותם הרבנים שפנו אליו בהצעה לגשת למלך ולבקש לאסור את העלייה לארץ. תחת זאת הוא הטיף להם ואמר שאם באמת ובתמים אכפת לכם מהנוער, שיואלו לעלות לארץ לטפל בהם, והוא יעזור להם בגיוס כספים.¹⁴

רבי שאול היה נקי כפיים ובר לבב, ונמנה על החסידים אשר ביטחונם חזק בבוראם, ואינם דואגים צרת מחר. הוא לא צבר הון, ואף פיזר חלק ניכר ממשכורתו לצדקה. בעקבות מלחמת ששת הימים והניסים הגלויים שהיו בה עלו לארץ רבים מיהודי העולם, כולל יהודי מרוקו; וגם רבי שאול החליט שהגיעה העת לעלות לישראל. הוא התפטר מתפקידו ברבנות לאחר שקיבל רשות מהמלך ונפרד ממנו לשלום, וכלל לא חשב על קשיים כספיים הדרושים לכלכל את ימי שיבתו.¹⁵ רבי

14 הסיפור במילואו עם שמות הרבנים המציעים, שמעתי מרבי אהרן מונסונייגו ז"ל, פעיל נמרץ בענייני החינוך היהודי ומראשי מוסדות "אוצר התורה" במרוקו, שהיה נוכח במקום. ויש הד לדברים באסיפות הרבנים, לדוגמה באסיפה הרביעית, בדו"ח שמוסר רבי שאול לחברי האסיפה, הוא אומר בעניין זה: "[...] אנו מגישים בכל הזדמנות בעניני עליית הנוער. אין אנו בולמים את פינו, אנו קוראים תגר ככל שאפשר על סדרי העלייה הנהוגים היום. אין אנו מתיראים לאיים להביא את הציבור המרוקני לידי מרד אם לא ישתנו סדרי ההקלטה וההדרכה בהתאם לשאיפות אנשי עדתנו ומגמתם". המשפט העברי בקהילות במרוקו, ירושלים תש"ס, עמ' 295 [להלן: המשפט העברי במרוקו], וראו שם, עמ' 379, באסיפה החמישית, דברי רבי ברוך טולידאנו. על ספר המשפט העברי בקהילות מרוקו, ראו להלן הערה 22.

15 סיפור זה שמעתי מרבי אהרן מונסונייגו ז"ל, שהיה ממקורביו ומבני עירו, והכיר את מצבו של רבי שאול ואת המצב הכלכלי בארץ. רבי אהרן פנה ביוזמתו לכמה נדיבים ממקורביו הרב, והם

שאל עלה לארץ, התיישב בירושלים ועסק בתורה ובעבודה. הוא נפטר בכ"ג בניסן התשל"ב (4.7.1972) בהיותו כבן תשעים שנה. לאחר פטירתו פרסמו בני משפחתו מעיזבונו הרוחני ספר "הגם שאול" ח"ב (ירושלים תשל"ז), ובו מספר תשובות, חלק מנאומיו במועצת הרבנים, קצת מדרשותיו ועם פרק היסטורי שכתב על תקופת מרד בוחמארה עד פריסת החסות הצרפתית על מרוקו (1900–1913). אם כי ברור שרוב פסקיו נותרו בכתובים בתוך פנקסי בתי הדין, במיוחד בתפקידו כנשיא בית הדין הגדול לערעורים שבו כיהן כמחצית יובל.¹⁶

המצב הכלכלי, המדיני והתרבותי של יהדות מרוקו במאה העשרים

בשנת תרע"ב (1912) פרסה ממשלת צרפת את חסותה על מרוקו, דבר שהביא לשיפור ניכר במעמד המדיני והכלכלי של היהודים במרוקו. נתאפשרו להם עבודות שהיו חסומות ליהודים במשך כל הדורות. יהודים התקבלו למשרות בעיריות ובמשרדי ממשלה בתפקידים בכירים וזוטרים, והתחושה הייתה שניתנה ליהודים עדיפות על פני המוסלמים. יהודים הורשו לצאת מהמיצר ומהמחנק של המלאח ולגור בשכונות החדשות בשכונת לחברה האירופאית.

בשנת 1918 פרסמו שלטונות הפרוטקטוראט הצרפתי חוק המסדיר באופן רשמי את מעמדם של בתי הדין הרבניים, את הרכבם, את דרכי עבודתם ואת סמכותם. סמכויות בתי דין רבניים הוגבלו לדיני אישות, לירושות, לשררה ולהקדשות. כמו כן הוקם בית דין לערעורים בעיר הבירה רבאט, ומי שעמד בראשו כיהן גם כרב ראשי ליהדות מרוקו, תפקיד שלא היה קיים עד אז. בתי הדין הרבניים הפכו למוסדות ממשלתיים, והעובדים שבהם, כולל הדיינים, היו לעובדי מדינה ומשכורתם משולמת מקופת המדינה. סמכות בתי הדין הרבניים הוגבלה ליהודים נתינים מרוקאים בלבד; וכאשר צד אחד, וכל שכן שני הצדדים הם בעלי אזרחות זרה, סמכות השיפוט עליהם היא רק לבתי משפט אזרחיים.¹⁷

שמחו על ההודמנות לגמול לרב מעט על כל מה שעשה למענם ולמען הקהילה. כשבא רבי אהרן להיפרד לשלום מהרב, עמל קשות לשכנעו לקבל.
 16 הספר "הגם שאול", הוהדר מחדש על ידי אחד מצאצאיו, בירושלים תשס"ד, ובו שו"ת "הגם שאול", חלק א, ו"שנה שאול", ומח"ב את כל הצד ההלכתי.
 17 החוק המסדיר את הרכבי בתי הדין הרבניים וסמכויותיהם, ראו: עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 207–209.

השלטונות הצרפתיים הביאו לפיתוחה של מרוקו מבחינה כלכלית ותרבותית. הם הקימו בתי חרושת ומפעלי תעשייה; סללו כבישים והניחו מסילות ברזל בין ערים מרוחקות, וכך גברה הניידות ממקום למקום. החלה הגירת יהודים מאזור לאזור ונהירה מהכפר אל העיר, דבר שהביא להידוק הקשרים בין הקהילות, כולל קשרי חיתון. המפגש בין יהודים מאזורים מרוחקים הבליט את ההבדלים בענייני הלכה השונים מאזור לאזור, והורגש צורך לגשר ביניהם. ביטוי לצורך זה ניתן בפתחה לחוברת הראשונה של "מועצת הרבנים".

אמנם לעת כזאת אשר כל מארוק ככרך גדול יחשב, והקהלות שייכי אהדדי בכל ענייניהם, ורבים הועברו מעיר לעיר לרגל מסחרם, גם מתחתנים זו בזו, ואין יחוד ושום התבודדות לשום קהלה, עכשיו חובה הכרחית לחבר הקהילות להיותם לאחדים בכל תקנותיהם ומנהגיהם ובכל הנהלתם המשפטית, בדבר המתאים בגזירה שוה לכולם.¹⁸

משלהי המאה התשע עשרה החלה לחדור התרבות הצרפתית לקהילות היהודיות בערי מרוקו, דרך בתי ספר שהוקמו על ידי חברת "כל ישראל חברים" החל משנת 1865. תרבות זו הביאה לרפיון בזיקה לדת ולמסורת, והוא הלך והתחזק עם כינון המשטר הקולוניאלי הצרפתי במרוקו. תרמו לכך גם השינויים החברתיים והכלכליים שחלו במרוקו עם בואם של הצרפתים. נשים ובנות יצאו לעבודה בפקידות ובתעשייה, הן שהו בחברה מעורבת בין המינים במשך רוב שעות היום, ובשעות הפנאי בימים ובלילות, בבילוי משותף בשחייה ובבתי קולנוע. החילון שהלך ופשה בקהילות היהודיות העירוניות במרוקו במיוחד בקרב הדור הצעיר, גרם בעקבותיו לבעיות חדשות בדיני אישות. בעיות שברובן הפתרון הקיים להן בהלכה אינו עונה על צפיות הפונים לסעד המשפטי מבית הדין, והלכה וגברה תחושת העוול בקרב לבבות הפונים לבית הדין.

התמודדות רבי שאול עם בעיות השעה

במשך שנות כהונתו ברבנות נתקל רבי שאול בבעיות הנזכרות שנבעו מן המודרנה ומן החילון. מתוקף תפקידו כדיין בבית הדין הגדול, התודע ביתר שאת להיקף הבעיות ברחבי מרוקו ולהתמודדות השונה מבית דין למשנהו לגבי אותה הבעיה והפתרונות השונים שניתנו לה בהרכבים שונים, על אף שכולם מבוססים על ספרות

הפסיקה הקיימת. הדבר עורר תמיהות והשאיר תחושת אי צדק אצל התובעים. לכן ראה רבי שאול צורך לכנס את החכמים לדון בבעיות אלו ואחרות המתעוררות בחיי היום יום, ולנסות לתת להן פתרון אחיד באמצעות התקנת תקנות. לאחר שקיבל אישור מהשלטונות להקים את "מועצת רבנים", הוא שקד על ההכנות להקמת המועצה וניסוח תקנון. בתקנון נקבעו המשתתפים, דרכי העלאת נושאים לדיון, צורת הדיון, קבלת ההחלטות ופרסומן ועוד.¹⁹

מטרות הכינוסים כפי שהוגדרו על ידי המארגנים:

- א. טהרת ההלכות כדינים ובמנהגים אשר אינם בשווה בערי מארוק;
  - ב. תקנות והנהגות לפי המצב לטובת הדת והיהדות ולטובת החיים.²⁰
- המטרה הראשונה הייתה אפוא לאחד את המנהגים הקיימים בעניינים שונים, כדיני אישות ובעניינים אחרים, כמו כדיני טריפות וכדיני ירושה. דומה כי במונח 'טהרת ההלכות' התכוונו, שבשעה שבאים לאחד את המנהגים יבדקו את מקורותיהם ויקבלו בכל הלכה והלכה את המנהג המבוסס ביותר במקורות ההלכתיים.
- המטרה השנייה הייתה לתקן תקנות חדשות שבאמצעותן יפתרו את הבעיות המתעוררות, לפעמים גם בניגוד להלכה, או אימוץ דעה מסוימת בהלכה והפיכתה לתקנה מקובלת על כולם.²¹

נערכו שישה כינוסים – הכינוס הראשון נערך בכ"ב בסיוון התש"ז (1947), והאחרון – בשבט בשנת התשט"ו (1955).²²

- 19 בשנת התש"ז, מועד כינוס הראשון של מועצת הרבנים, היה הרב הראשי רבי יהושע בירדוגו, ובגלל מחלתו לא תפקד באופן מלא, ורבי שאול הוא שהיה המוליך והמביא בכל ענייני בית הדין הגדול ובניהול הכינוס הראשון. כל תקנון הכינוס, הכנת התקנון, הנושאים שעלו לדיון וניסוח ההחלטות, היו מעשי ידי רבי שאול. ואף על פי שרבי שאול היה היוזם והמוביל בכל המהלך הזה, בכל זאת חלק כבוד בפתיחה לרב הראשי רבי יהושע בירדוגו.
- 20 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 213.
- 21 ראו שו"ת מהריב"ל, א, כלל יב סימן עב, ושם דיון בשאלה האם יכולים לתקן תקנה לפסוק כדעת יחיד הן לענייני ממונות הן לענייני איסור.
- 22 בעקבות כל כינוס פרסם בית הדין הגדול חוברת ובה שמות הרבנים המשתתפים, הנושאים שעלו לדיון, תקציר מהדיונים והתקנות שהתקבלו. סך הכול שש חוברות משישה כינוסים. החוברות הן נדירות. בשנת התש"ם פרסמתי את הספר: "המשפט העברי בקהילות מרוקו", ובו ההדרתי מחדש את ספר "תקנות פאס" ו"תקנות מועצת הרבנים במרוקו", בצירוף מבוא מקיף על תקנות פאס ועל תקנות מועצת הרבנים, תוכנון והחידושים שבהן. תרמתי לפרסומן בעולם הרבני והאקדמי בהרצאות שנשאתי בכינוסים רבניים ומדעיים, ובפרסומי מאמרים, וכן לימדתי

הסמכות, האחריות וההכרעה

התקנון שהוכן לכינוסי מועצת הרבנים מבליט את האופי הדמוקרטי ואת המחשבה הרבה שהושקעה בו, ומתוכו עולה השאיפה לפוריות הדיונים. ראויים לעיון דרכי הצעת נושאים לסדר היום, נוהלי הדיונים, ההכרעות וקבלת ההחלטות. דרכי ההכרעה נקבעו בצורה טכנית, על פי רוב בהצבעה גלויה, כשכל קולות המשתתפים שווים בערכם, בלי לנסות לתת משקל יתר לקולו של פלוני או של אלמוני בגלל חוכמתו, בגלל גילו או בגלל תפקידו, מעין מה שהיה בהחלטות הסנהדרין.²³ מאחר שההחלטות התקבלו מתוך משא ומתן פנים אל פנים, הרי חל עליהן הכלל של "אחרי רבים להטות, (שמות כג, ב), והן חייבו את כל המשתתפים לנהוג על פיהן. הזמן המוקצב לדיון הוגבל מראש, אלא אם כן הוחלט אחרת. מאחר שהמשתתפים קיבלו לביתם מראש את רשימת הנושאים העומדים לדיון ואת התקנות המוצעות, הייתה לכל אחד אפשרות להכין 'שיעורי בית', להתעמק בבעיה ובסעיפיה המוכרות לו מעבודתו בבית הדין ולגבש עמדה.

רבי שאול היה מודע לכך, שכמעט אין אפשרות להגיע להכרעות בדיון ארוך, במשא ומתן הלכתי מיגע ובשכנוע הדדי. שכן למרות ההפריה ההדדית שבדיון עיוני, התועלת המעשית ממנו קטנה ואולי אפסית. הוא היה בדעה כי לסכרות בעד ונגד אין סוף וגבול, לכל דעה אפשר למצוא סברה ונימוק בראשונים ובפוסקים, וכמעט לכל קושיה יש תירוץ, ועל כל תירוץ יש קושיה. ומאחר שהדבר עלול לסרב את העניין ולהקשות על דרכי ההכרעה, ואולי אף למנוע אותן, אומר רבי שאול את הדברים שלהלן, בייחוד כשמדובר בנושאים מרובים מאוד, כפי שהובא בפתיחה לכינוס הראשון ובדברי ר' שאול אבן דנאן בהצעתו לתקנה הראשונה:

איך שיהי, לא עת עתה לברר ההלכות עפ"י הדין כמו"מ²⁴ של קושיות ותירוץין. רק זאת מטרת האסיפה, לגמור את הדין הצריך תקון לפי המצב בנחוץ לו עפ"י תקנה מוחלטת. וכך היא דרכה של האומה הישראלית מיום שחרב ביהמ"ק ועד עתה, דור אחר דור. רבותינו הראשונים מישרים אורחות

את התקנות בבתי מדרש לרבנים ובקורסים במוסדות להשכלה גבוהה, ועודדתי חוקרים ותיקים וצעירים לעסוק בהן.

23 ראו רמב"ם, הלכות סנהדרין, פרק יא, הלכה ו-י.

24 במשא ומתן.

משפט בנחוץ לאותה העת בתקנה מוחלטת, אף נגד משפט ברור. והכל שריר ובריר וקיים עפ"י תוה"ק,²⁵ כידוע ומפורסם למעלתכם.²⁶

בדבריו הדגיש ר' שאול אבן דנאן שלוש נקודות חשובות: (א) חובה לצאת מהכינוס עם הכרעות, כי הבעיות בוערות; (ב) ההכרעות תהיינה בצורה טכנית על פי הצבעה גלויה ולא באמצעות דיונים והכרעות עיוניות. "לא עת עתה לברר ההלכות עפ"י הדין במשא ומתן של קושיות ותירוץין". לדעתו במקרים הבודעים העומדים על הפרק, אין אפשרות להכריע בהם בדרך של משא ומתן הלכתי, מאחר שדרך זו ארוכה ומייגעת.²⁷ לכן הוא בוחר דרך עוקפת, וזו הכרעה באמצעות תיקון תקנות, שבהן ההחלטות מתקבלות בצורה טכנית של הצבעה. הוא מאשש דרך זו של תיקון תקנות בעובדה שכך נהגו חכמי ישראל בכל הדורות. בוודאי לנגד עיני רוחו עמדו בעיקר חכמי מרוקו ככלל וחכמי פאס בפרט, בהם אבות אבותיו חכמי משפחת אבן דנאן, שאכן השתמשו במשך כל הדורות בתקנות כדרך לפתרון בעיות קשות או בעיות חדשות; (ג) לדעתו אותה סמכות שהאצילה התורה על חכמי הדורות לתקן תקנות, חלה גם עלינו, וחובה עלינו להשתמש בה, כדרך שהשתמשו בה הראשונים – דור אחר דור, מאז ועד ימינו, ואין מקום לבריחה מאחריות להתחמק מהכרעה בנושאים שהמציאות החברתית מכתביבה. אין אפוא תוקף לטיעונים, כגון: מה יאמרו הקנאים,

25 על פי תורתנו הקדושה.

26 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 218. ההצעה במילואה והתקנה, יובאו להלן ליד ציון הערה 38.

27 נימוק זה עצמו עמד לפני רבינו יוסף קארו, כשרצה לחבר את השו"ע וניגש לקבוע דרכי ההכרעה שעל פיהם נפסקה ההלכה בחיבורו: "וראיתי שאם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות, הנה התוספות וחדושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל, מלאים טענות וראיות לכל אחד מהדיעות, ומי זה אשר יערב לבו [...] להכריע ביניהם על פי טענות וראיות, לסתור מה שביררו הם או להכריע כמה שלא הכריעו הם [...] ולא עוד אלא שאפילו היה אפשר לנו לדרוך דרך זה, לא היה ראוי להחזיק בה, לפי שהיא דרך ארוכה ביותר. ולכן הסכמתי בדעתי כי להיות שלשת עמודי ההוראה, אשר הבית בית ישראל נשען עליהם בהוראותיהם, הלא המה: הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל. אמרתי אל לבי, שבמקום ששנים מהם מסכימים לדעה אחת נפסוק כמותם..." (הקדמת הבית יוסף לטור או"ח). כלומר, קיים קושי גדול הוא להכריע בשיקול דעתנו, נגד דיעותיהם של הראשונים וסברותיהם. כן קשה להכריע, במקומות שהראשונים עצמם לא הכריעו. כי הלוואי שנוכל להבין רק את דבריהם, לא שנוסיף עליהם. גם לו היינו מסוגלים לדון ולהכריע מסברתנו, הרי לכל הלכה והלכה דרוש דיון ארוך ומייגע, דבר שלא יאפשר לנו לדון ולהכריע במרבית ההלכות והנושאים מחוסר זמן.

או שאין ידיעותינו מגיעות לרמת החכמים הראשונים ואין סמכותנו כסמכותם לתקן תקנות.²⁸

ראויה לציון עובדה נוספת בתקנות שתיקנו במועצת הרבנים במרוקו, הם לא ביקשו את הסכמת הציבור וגם לא את הסכמת ראשי הקהל.²⁹ דומה שתחושת רבי שאול והחכמים שהשתתפו בדיונים הייתה, שהם מתקנים את התקנות כ'תקנות חכמים' בכוח סמכות שהאצילה התורה על החכמים. ורמז על זה רבי שאול בדבריו הנ"ל: "רבותינו הראשונים מישרים אורחות משפט בנחוץ לאותה העת בתקנה מוחלטת אף נגד משפט ברור". רבותינו הכוונה לחכמים שהם ההנהגה הרוחנית. מכאן בולטות הסמכותיות וכושר ההכרעה שהיו לרבי שאול ולחכמי מרוקו.³⁰ אישיותו של רבי שאול וחוכמתו הגדולה שבה ניהל את הדיונים תרמו ליכול פורה של החלטות. הוא נתן תחושה לכל החכמים שהם שותפים מלאים בדיונים ובכל

- 28 במיוחד שמרבית התקנות שתיקנו נוגעות בענייני ממונות, ובדיני ממונות יש יותר חופש פעולה לחכמים מכוח "הפקר בית דין הפקר".
- 29 להוציא תקנות בדיני ירושה שלגביהן ביקשו הסכמת הקהל, מאחר שהן תוקנו על ידי חכמי המגורשים ונהגו לפיהן במרוצת הדורות עד למאה התשע-עשרה, שאז הוכנסו בהן שינויים במספר קהילות. ראו: עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 246, 256.
- 30 להמחיש את הנמרצות ואת כושר ההכרעה שבדברי רבי שאול, אקיש מתקנות הרבנות הראשית לארץ ישראל בשנת תש"ד, כשרצו לתקן את חובת מזונות הבנים על האב עד לגיל חמש עשרה שנה, נאמרו דברי התנצלות: "ואמנם ח"ו שנדמה את עצמנו לרבותינו הגאונים נוחי נפש מתקני התקנות [...] אבל יפתח בדורו כשמואל בדורו [...] ואמנם בעניין כח התקנות בכלל הרבה יש להאריך, והכל ידוע לרבנים היושבים על מדין, ואחד מיוחד מגדולי המורים בדור שלפנינו ר' שלום מרדכי הכהן זצ"ל מברעזאן (בפולין), [...] על פי העולה ממסקנותיו יוצא ברור כשמש, שבנידון זה שהוא לתקון העולם ולמיגדר מילתא, יפה כח בית דין בצרוף הקהילות ואין לחוש כלל וכלל למיעוט המוחה...". הדברים פורסמו במקורות שונים, ראו ב' שרשבסקי, דיני משפחה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 567; דוק: בצירוף הקהילות. ואכן נערך משאל בין ראשי הישוב בכל מקום בארץ, ולאחר קבלת הסכמתם לתקנה, קיבלה התקנה תוקף, כתקנת קהל ולא כתקנת חכמים. בולטת בדבריהם של רבני ארץ ישראל האשכנזים חניכי ישיבות ארצות אירופה, הרגיעה מהתקנת תקנות, מתוך תחושת חוסר סמכות, וזו אחת הסיבות שהרבנות הראשית שרוח מסורת הפסיקה האשכנזית מרחפת עליה, לא מעזה להכריע בתחומים שונים המשועים לתיקון במדינת ישראל. כי אצל חכמי אשכנז בדורות האחרונים הלכה וגברה הנטייה לחומרה, ויראת ההוראה השפיעה לא פעם על כושר ההכרעה, בטענה של 'חדש אסור מן התורה'. נוסף לכך הטירור ההלכתי שמפעילים חלק מהקנאים החרדים נגד כל רב וחכם שאינו פועל לפי רוחם, גורם לחכמים רבים לכבוש את מסקנותיהם (ראו להלן הערה 88).

ההכרעות שהתקבלו. בכך סיכל את עוקץ ההתנגדות שיכול היה לצוץ אצל מישהו מהרבנים, הן לעצם הרעיון של התקנת תקנות, הן לתקנות שתוקנו לטובת הנשים, שלכאורה התנהגותן הלא צנועה ולפעמים הפרועה בחיי יום יום, היא שהכניסה אותן לתסבוכות הגדולות, והיו שיכלו לטעון נגד התיקונים, בנימוק שלא עושים תקנות שיגנו על התנהגות קלוקלת.³¹

גם קביעת זמן קצר לדיון בכל נושא, הייתה אחת מסודות הצלחתה של מועצת הרבנים, שתוך זמן קצר יחסית, דנה והכריעה במספר רב של נושאים. להלן מקצת הנושאים שנדונו: שידוכין; הבטחת נישואין, יחסים עם פניות; ידועה בציבור; מזונות; מורדת; כתובות; אימוץ; גיטין; ייבום וחליצה; התמודדות עם בעיות שעוררו הנישואין האזרחיים כשלאחד מבני הזוג הייתה אזרחות לא מרוקאית, פסולי קהל; בעיות בעקבות העלייה הגדולה לארץ; מורשים [=עורכי דין וטוענים רבניים]; תלמודי תורה וחינוך יהודי; שבת; הילולות; כשרות; שחיטה וטריפות; ניקור; מקוואות וטהרת המשפחה; סופרי סת"ם וסופרי גיטין; מילה ומוהלים ועוד.

מאחר שסמכות הרבנים הוגבלה על ידי השלטונות לדיני אישות וירושות, הרי יש לראות בהחלטות שהתקבלו בנושאים החורגים מסמכותם, מעין המלצות או התוויית דרך לפעילותם של החכמים במקומותיהם. מה גם שמרבית הציבור היהודי במרוקו, לא היה מודע להגבלה שחלה בסמכותם של החכמים. מנסחי ההחלטות, הרגישו כנראה בשינוי שבין החלטות המחייבות שאפשר לכוף את ביצוען לבין אלה שאין לכוף את ביצוען. החל מהכינוס הרביעי, חולקו ההחלטות לשני סוגים: "תקנות" שאפשר לכוף את ביצוען, ו"אזהרות" שהן מעין המלצות.

לאחר כל כינוס פורסמה חוברת מעין 'רשומות' ובה: שמות הרבנים שהשתתפו, הנושאים שנדונו וההחלטות שהתקבלו, וכן דין וחשבון על פעילותו של רבי שאול וביה"ד הגדול בנושאים שנדונו בכינוסים שקדמו, ובנושאי יהדות ודת בכלל.

קבלת מרות

מרגע פרסומן של התקנות הן חייבו את כל בתי הדין לנהוג לפיהן, יושמו הלכה למעשה על ידי כל הדיינים, ובאו לידי ביטוי בפסיקת בתי הדין. הן זכו לפרשנות ואף

31 עניין זה מוזכר בספרות ההלכה בניסוחים שונים, ראו לדוגמה: ים של שלמה, יבמות פרק ד, סימן ד, ד"ה: "ים של שלמה", מסכת יבמות פרק ד, סימן ד, ד"ה: "והיא שקידש", ו"כי עבדינו תקנה לרשעים". ראו ביקורתו של רבי משה מלכה, שתובא להלן ליד ציון הערה 68.

נערכו בהן השלמות ותיקונים בכנסים הבאים. אף לא אחד מחכמי מרוקו לא פקפק בסמכות החכמים לתקן את התקנות ואף לא בתוקפן. גם רבנים שהסתייגות מהחלטה כלשהי או הצביעו נגדה, בסופו של דבר פסקו לפיה. את ההשגות שהיו להם על החלטה מסויימת הפנו בכתב לרבי שאול, וכפי שיקול דעתו הביא אותן לדיון בכינוס הקרוב. לפעמים היו בהשגות דרישה להבהרות או ספקות שנוצרו בעקבות יישום התקנות, או הצעות לשיפור ניסוח התקנה או תוכנה.

הדאגה לחינוך יהודי לילדי ישראל

בנאום שנשא רבי שאול באסיפה הראשונה לפני הרבנים הביע את כאבו ממצבו העגום של החינוך הדתי במרוקו בתלמודי תורה ובחדרים. בעוד שבעבר נודעה יהדות מרוקו כמרכז רוחני לתפארת בחכמיה וביצירותיהם, ועד לא מכבר כיהנו בה גדולי תורה בעלי שעור קומה שהשפעתם הייתה רבה, הן במרוקו הן מחוצה לה, וממנה יצאו רבנים לקהילות במדינות אחרות, הרי כיום נפגע מרכז רוחני זה, הישיבות התלמודיות נתמעטו, וגם מורים הבקאים בתלמוד היו ליקרי המציאות. לפיכך קיים חשש ש"היהודים אשר במארוק ישאו כנציב שיש אשר רוח אין בו וכעצים יבשים, כל דרכי היהדות יהיו למו רק למצות אנשים מלומדה..."³² ואם מצב עגום זה יימשך, הרי בעוד זמן מה לא יימצאו רבנים מורים הוראה לקהילות במרוקו "ומי יורה את העם חוקות דתו בדור העתיד?". בדבריו דרבן ועודד את הרבנים לקחת חלק פעיל לתיקון המצב, בהכנת תוכניות לימודים משופרות וביישומן בעצה אחת עם המארגנים לגבי תלמודי תורה הלומדים יהדות כל היום ולגבי השיעורים הניתנים לתלמידי בתי הספר של כ"ח אחרי שעות הלימודים ובימי החופש. במקרה שיהיו חילוקי דעות יש להעביר העניין להכרעת בית הדין האזורי, ואם הדבר לא יעזור יש להעביר את הנושא להכרעת בית הדין הגדול.

באסיפה זו הוחלט שעל הרבנים לעודד הקמת תלמודי תורה בכל קהילה, לחזק את החינוך הדתי ולעורר אהבת התורה בקרב בני הקהילה, קטנים כגדולים. עוד ציינו באסיפה כי גם חברי ועד הקהילות חוששים לעתיד המנהיגות הרוחנית, וגם הם גמרו אומר "לייסד בית מדרש לרבנים ישיבה עליונה [=ישיבה גבוהה] במטרה נכונה להעמיד רבנים מומחים"³³, בעלי יכולת הוראה.

32 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 252.

33 שם, שם.

רבי שאול דרש מכל הרבנים להעביר דו"ח בכתב עד לאסיפה הבאה וכו' תיאור מצב החינוך הדתי שהיה במקומם והשיפור שחל עקב פעילותם. הוא סיים דבריו בקריאה לרבנים:

רבנותי! רועי ישראל! עליכם המצוה הזאת אתם תופשי התורה. חובתכם היא לתמוך בכל עז בעבודה הזאת, זרזו עצמכם ובטחו אל ה', שיתו לב בעינא פקיאח תדירה לכל המוסדות האלה, ויד ימינכם תהיה פשוטה לעזרתם, לעודדם ולאשר ארחותיהם בדרכי החנוך והלמוד, לרומם דגל התורה בשכל טוב.

העירו אהבת התורה בקרב העם ובלב הנוער, שאם אין תורה אין דת, ואם אין דת אין ישראל, אל תעמדו מרחוק בחבוק ידיים, זכרו ושמרו מדת הרועה הנאמן: ומשה נגש אל הערפל, ושם נאמר, וידבר ה' אליו. ובשכר זו יקוים ברבותי ובכל דייני ישראל, וראה בניס לבניך שלום על ישראל.³⁴

רבי שאול המשיך לעסוק בנושאי החינוך באסיפות הבאות, ובאסיפה השלישית בדברי התעוררות שלו לחינוך דתי אמר, שהוא "מאחל לראות בעיניו התיסדות תלמודי תורה שיהיו כוללים גם שעות לימוד צרפתית [...] ובזה לא נעזוב את בנינו בגיל הרך לטמיעת הלמודים החילונית".³⁵ כלומר דגל בלימודי חול לצד לימודי קודש, כי רק כך יסכימו ההורים לרשום את ילדיהם לתלמודי תורה.

בה בעת המשיך רבי שאול לפעול בשיתוף ועד הקהילות, להקמת ישיבה גבוהה שתכשיר רבנים שיהיו יודעי הלכה וגם בעלי השכלה כללית רחבה, שיוכלו לתקשר עם הדור הצעיר חניכי התרבות הצרפתית. בשנת התש"י (1950) נפתחה המדרשה לרבנים בעיר רבאט בסיוע נדיב של המלך מוחמד החמישי המנוח ואחרים. בשנת תשי"ב (1952), באסיפה הרביעית מסר רבי שאול, דו"ח על המדרשה הגבוהה, על

34 שם, עמ' 226.

35 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 275. גם באסיפות הבאות הרבה רבי שאול להתריע על מצב החינוך היהודי הירוד במרוקו, ועל חובת הרבנים לשנס מותנים למען שיפור המצב הגרוע. להלן ציטוט מדבריו באסיפה הרביעית: "ובעיני הכל יפלא איך אנו הרבנים האחראים במאה אחוז לא יחס לבבנו לרכז את מחשבותינו מסביב לבעיה הזאת שבה תלוי קיומנו, לעיין בה ולטכס עצה איך למצוא לה פתרון מתאים אשר יציל מהחפשות ומהטמיעה נפשות בני ישראל הקדושים בני אל חי...". עמאר, המשפט העברי במרוקו, עמ' 318.

צוות המורים, הרבנים והפרופסורים (יהודים ושאינם יהודים), הוא דיווח על דרך בחירת התלמידים, וכן פירט את תוכנית הלימודים.

בפתח דבריו ציין רבי שאול את המניעים שהביאו להקמת המדרשה ולקביעת תוכנית מגוונת רב מימדית, המשלבת לימודי קודש ולימודי חול, שלא כמקובל בישיבה המסורתית. הוא ציין גם את כאבם של הרבנים על הירידה הרוחנית שחלה ביהדות מרוקו מול עברה המפואר. וכן ציין את התמעטות הישיבות התלמודיות, את הקושי של הישיבות הנותרות שאין בהן חינוך ברוח הזמן המתחשב בתמורות שחלו בחברה הדורשת מעורבות של המנהיגים הרוחניים בחיי הקהילה, הן בנושאי ההלכה הן בחיי היומיום. להלן הדברים בלשונו הוא:

לא נעלם מרבתינו איך הייתה לפנינו ארץ מרוקו למרכז הדת והתורה, ועד כמה גדלה חכמת גאוניה ורבניה אשר יצא להם מוניטין בעולם, ואת מימיהם אנו שותים עוד היום. אמנם אין לחדד שבימינו אלה ירדנו פלאים, ישיבות הש"ס והפוסקים הולכות ומתמעטות יום יום, ובאותן הנשארות הקיימות והעומדות בנס, אין החינוך ניתן לפי רוח היום המחייבת כל רב ומנהיג רוחני להשתתף באופן פעיל – ולא כיועץ דתי בלבד – בכל ענייני הקהילה והתלבטויותיה לחיות את חייה היומיומיים במלוא המובן.

והנה עינינו הרואות שרבנים מעין אלה [...] יקרי המציאות ונחיצותם ניכרת בתכלית. ועל מי נטוש את צאן מרעיתנו, מי ינהלום ומי ידריכום. אחריות העתיד מוטלת גם עלינו ואין לנו רשות להסיח דעתנו ממנה.³⁶

ואכן הקמת המדרשה נועדה להכשיר רב מודרני המעורה בחיי הקהילה ובהוויה המודרנית, רב שיוכל להתמודד עם הבעיות בחברה. לכן לצד לימודי הקודש נבנתה תוכנית של לימודי חול (שהוקדשו לה שלישי משעות הלימודים) ומטרתה הייתה להעמיק את הידע הכללי ולהרחיב את ההשכלה, כדי שהרב יוכל להבין את לשונם ואת רוחם של בני הקהילה, ויוכל לשרתם בכל הנושאים שהזמן גרמן.

רבי שאול וחברי בית הדין הגדול גילו מעורבות בתכנים שנלמדו במדרשה. הם יצרו קשרים אישיים עם התלמידים, התפללו עימם, נשאו דרשות וניהלו עימם שיחות מוסר והגות. הם הדריכו ויעצו בעת הצורך. לעיתים ביקרו התלמידים בבית הדין הגדול, הן כדי להיבחן בתלמוד ובספרות הפוסקים, הן כדי לצפות במלאכת הרבנות.

מספר התלמידים שהיו ראויים להתקבל למדרשה היה מועט. מחזור הלימודים נקבע לשש שנים. בוגרי המחזור הראשון של המדרשה הוסמכו לרבנים והתקבלו לכהונות רבניות בקהילות שונות במרוקו, ומקצתם התמנו לסופרי בתי הדין. חלקם מכהנים כיום כרבנים בארץ ישראל, בצרפת ובקנדה. בגלל העלייה הגדולה לארץ הייתה תחלופת התלמידים גבוהה, ומאחר שמספרם היה קטן מלכתחילה, זה לא אפשר לימודים סדירים ברמה גבוהה, ואז הוחלט להפוך את הלימודים במדרשה למעין תיכון דתי.³⁷

מדגם משתי תקנות ראשונות

כאמור אדריכלה של "מועצת הרבנים במרוקו" והמבצע את תוכנית עבודתה היה רבי שאול, הוא הרוח החיה בכל הכינוסים, הוא שהחליט אלו נושאים יעלו לדיון בכל כינוס, והוא שניהל את סדר היום בתבונה ואת הדיונים בכל נושא בעוז ובענווה. כמו כן, הוא גם ניסח את ההחלטות והביאן להכרעה ולהצבעה. להמחשת הדברים אדגים בשני נושאים ראשונים שהוצעו לדיון בכינוס הראשון בשנת תש"ז (1947) על ידי רבי שאול אבן דנאן, קיום יחסים עם פנויות והפרת שידוכין, וההחלטות שהתקבלו בהם.

קיום יחסים עם פנויות

התקנה הראשונה דנה בקיום יחסים עם פנויות ובבעיות המתעוררות עקב כך, והיא כוללת, כלשון המציעים: "שלושה דברים: הבטחת הנשואין בדרך אתנן, השחתת הבתולות, ועיבור הפנויות".

ר' שאול אבן דנאן ז"ל תיאר בדברי הצעתו את המציאות השוררת ברחוב היהודי במרוקו, שבה נשים פנויות ורווקות רבות, מתפתות לשפתי חלקות של הגברים ומתמסרות להם בחושבן שאלה יהיו חתניהן, אבל אחרי תקופת בילוי משותף, הגברים עוזבים אותן לנפשן. הדבר פוגע בהן הן מבחינה נפשית הן מבחינה חברתית, שכן קטנים סיכוייהן להינשא לאנשים כלבבן. ואם איתרע מזלן והרו, הרי פגיעתן קשה, שכן עליהן להתעגן שלא תינשאנה לאיש במשך כשלוש שנים, שהן תקופת העיבור ושנתיים של הנקה, מדין מעוברת ומינקת חבירו. בהצעה מוטלת האשמה בעיקר על הגברים, שהם אלה המנצלים את המצב החברתי והמודרנה כדי להתעולל

37 על המדרשה ראו שלמה גליקסברג, "המדרשה הגבוהה ללימודים רבניים במרוקו 1950–1967", פעמים 131 (תשע"ב), עמ' 33–66.

בבנות ישראל בהבטחות שווא. ולאחר שמילאו תאוותיהם זונחים אותן ועוברים לאחרת: "עלילות רשע יזמו האנשים על הנשים ובפטיפוטי דברים ילכוד רבות בנות בפח מוקשים [...] ומה גם במשחיתים בתולות ישראל ופוגמים אותן ומנצלים הדרת קדושתן וטהרתן...". הפנויות והרווקות בסך הכול רוצות להשיג בעל ולבנות בית, ולשם כך הן נאלצות להיענות לתביעות הבחורים והגברים.

חלק גדול מהנפגעות שמרו את פגיעתן בליבן, ולא באו לבית הדין להתלונן שלא יתגלה קלונן ברבים. ואלו שהעזו לבוא ולדרוש את עזרת הצדק והחוק מהדיינים, התאכזבו מרה. כי אף על פי שהדיין התרשם מאמיתות דבריהן, הרי לא היה לאל ידו להושיען, מאחר שהוא כפוף לפסיקה ההלכתית הקיימת בעניין זה: "יען חקת המשפט עוצרת בעדו, ואין בה די און להוציא משפט אמת בכל עת ובכל העם". רצונו לומר, כי המשפט בעניין זה שהיה טוב לשעתו, אינו בהכרח טוב היום, עם השתנות הערכים התרבותיים והחברתיים. להלן ההצעה כלשונה:

ע"ד³⁸ הבטחת הנישואין בדרך אתנן, והשחתת הבתולה והעיבור

מורי הרב הראשי! אדוני המנהל!³⁹ רבותי הגדולים! בפקודת הרבנים מר גאון עזנו, הרב כמוה"ר יהושע בירדוגו ישצ"ו. ורב אחי, נהירו דעינין הרב כמוהר"ר מיכאל יששכר אנקאווא ישצ"ו,⁴⁰ הנני בא להציג לפני כת"ר בתר מזכיר. את העניינים הע[נ]מדים על הפרק שתדון עליהם מועצת הרבנים באסיפה הנהדרת הזאת, המעוטרת חכמה, בינה ודעת. ודברי יהיו אך בדרך קצרה כמוזכר בתקון סי' ז.

העניין הראשון אשר בו הכללו ג' דברים: הבטחת הנישואין בדרך אתנן והשחתת הבתולות, ועיבור הפנויות, שלשתם דורשים תקון בהעתיד. יען נפרץ גדרם פרץ רחב, ותשחת הארץ. ולא רק לפני האלהים רח"ל,⁴¹ כי גם חמס במעשיהם. עלילות רשע יזמו האנשים על נשים, ובפטיפוטי דברים ילכודו רבות בנות בפח מוקשים.

- 38 על דבר.
39 הרב הראשי הוא רבי יהושע בירדוגו. המנהל, הוא מר מוריס בוטבול, המפקח על בתי הדין הרבניים בממלכת מרוקו.
40 כלומר אינו מנכס את ההצעה לעצמו, אלא הוא שליח של בית דין הגדול שהוא היוזם והמנסח. ייתכן שנקט צעד זה כדי לתת לדברים יתר תוקף בעיני הרבנים המשתתפים, או אולי נהג כבוד בחבריו לבית הדין. וראו לעיל הערה 19.
41 רחמנא ליצלן. על פי בראשית ו, יא.

דברים ידועים ומפורסמים המה לפני מעלתכם בפרטי פרטיהם, בקלקולם ובאי האמת והצדק הנעשתה בהם. כי כל ב"ד⁴² מלאים וגדושים מן הנדונים האלה הבאים לפניהם יום יום.

באמת הדיין יודע בנדון המוצג לפניו, אמיתות העניין, ואין לאל ידו לגזור אומר בהוראתו האומדנית, יען חקת המשפט עוצרת בעדו. וכך היא דרכה של חקה: אין בה די און להוציא משפט אמת בכל עת ובכל העם.

בהבטחת הנשואין אף בדרך אתנן. רוב ב"ד של פה מארוק דנים בה לפי המשפט הלכאורי. שאין בהבטחה זו שום אחיזה לחייב עליה שום דבר, ונשענים לאסמכתא מדברי מוהרי"ק ז"ל סי' קכ"ט. ומדברי הרב ב"ש סי' קע"ז.⁴³ ובאמת יש מה לישא וליתן ולברר ההלכה, שבדרך אתנן אין הדבר כן. ולא אמרה גם רבינו ב"ש ז"ל וגם רבינו מוהרי"ק ז"ל. וזכורני כי בהיותי סופר בפאס בימי עט"ר מ"ר א"א זצ"ל,⁴⁴ השבענו לאיש על זה שלא הבטיח לאשה על הנשואין.

איך שיהי. לא עת עתה לברר ההלכות עפ"י הדין במו"מ⁴⁵ של קושיות ותירוץין. רק זאת מטרת האסיפה, לגמור את הדין הצריך תקון לפי המצב. בנחוץ לו עפ"י תקנה מוחלטת. וכך היא דרכה של האומה הישראלית מיום שחרב ביהמ"ק ועד עתה, דור אחר דור רבותינו הרא' והאחרונים, מישרים אורחות משפט בנחוץ לאותה העת בתקנה מוחלטת, אף נגד משפט ברור. והכל שריר ובריר וקיים עפ"י תוה"ק,⁴⁶ כידוע ומפורסם למעלתכם.

ובכן רבותי, מצוה עלינו לעמוד בפרץ לעצור מעט בעד הרעה הזאת. ומה גם במשחיתים בתולות ישראל ופוגמים אותן ומנצלים הדרת קדושתן וטהרתן, גן נעול מעין חתום.⁴⁷ ואם פגעה בהן מידת הדין, נאחזות במכמורת העיבור. ואז

42 בתי דין.

43 שו"ת מהר"י קולון, סימן קכט; בית שמואל, אבה"ע, סימן קעז ס"ק א.

44 עטרת ראשי מורי רבי אדוני אבי זכר צדיק לברכה. כלומר בימי רבי שלמה אבן דנאן, שכיהן כראב"ד בעיר פאס.

45 במשא ומתן.

46 על פי תורה הקדושה.

47 על פי שיר השירים ד, יב. וחז"ל דרשו על פסוק זה שגדרו עצמם מן העריות, ראו ויקרא רבה לב, ה.

- סובלות משא כבד לעייפה ורעה חולה וכשלש שנים יהיו ערלים לא ינשאו לאיש.⁴⁸
- וזה הנראה שראוי לתקן בזה כעת, ולרבותי הבחירה לקרב או לרחק לגרוע או להוסיף.⁴⁹
- אלו הן התקנות שהוחלטו על עניין הנז"ל:
- א. הבטחת הנשואין בדרך אתנן (זאת אומרת שתנאי ברור היה ביניהם שאדעתא שישאנה מסרה עצמה לו) חייב לקיים.
  - ב. הבא על הבתולה והסיר בתוליה, חייב לישא אותה.⁵⁰
  - ג. הבא על הפנויה בין בתולה בין בעולה, ונתעברה והודה שנתעברה ממנו חייב לישא אותה.
  - ד. לכל אלה שחייב לקיים, סכום הכתובה יהיה מה שתכניס בנדונייתה יכפול וישלם בלי נכוי.
  - ה. ואם לא רצה לישא אותה או נשוי הוא, שלא יוכל לקיים. אם בתולה ישלם לה מסך עשרת אלפים פר' ⁵¹ עד סך חמשים אלף פר'. ואם בעולה. ישלם לה מסך חמשת אלף פר' עד סך חמשה ועשרים אלף פר'. ולפי חקר הגדון ישפטו הדיינים קצבת השומה להרבות או למעט בין הסכומים הנז'.
- ההשערה תהיה עפ"י הדברים האלה והמה:
- (1) ערך המטבע בימים ההם.
  - (2) הדרגת הפתוי. אם הרצון רק לתועלת הנשואין שההבטחה עקר והמעשה טפל או להפך. שהמעשה עקר וההבטחה טפל. או שהדבר שקול ושניהם שוים לרעה.
  - (3) הפגם. לפי המשחית והנשחתה.
- ו. אם הודה בכיאה וטען על העיבור שאינו יודע, אם מיוחדת לו. ישבע שאינו יודע וישלם מחצה מסך הקנס הנז', ואם אינה מיוחדת. והדבר בספק שקול. ישבע שאינו ידוע וישלם רביע מסך הקנס הנז'. ואם דיימא מעלמא, יהיה הדבר עפ"י הדין.

48 על פי ויקרא יט, כג.

49 לאחר שנערך דיון בנושא התקבלו ההחלטות. אין לפנינו פרוטוקולים מאותם הכינוסים וספק אם השתמרו.

50 כלומר, גם אם לא הייתה הבטחת נישואין.

51 פראנק.

- ז. ההכחשה בכל הנז' תחייב שבועה בנק"ח,⁵² אחר קבלת חרם לתובעת שלא טענה שקר.
- ח. אין להחזיק הנולד לבנו ליורשו ולהטפל בו, רק בהודאתו כמשפט הברור.

דיון בסעיפי התקנה

סעיפי התקנה הנזכרת טומנים בחובם חידושים הלכתיים רבים ומרחיקי לכת. נעמוד עליהם בקצרה ובהכללה.

נושא קיום יחסים עם בתולות הנדון בסעיף ב בתקנה: "הבא על הבתולה והסיר בתוליה, חייב לישא אותה". מדובר בנערות בוגרות שהתפתו,⁵³ כפי שמתואר בהצעה לדיון "ובפטוטי דברים ילכדו רבות בנות בפח מוקשים". לפי ההלכה הקיימת בעניין זה, בוגרת שהתפתתה גם אם הנתבע מודה, לא מגיע לה כלום, כי הכול נעשה בהסכמתה, ולכן אין לה לא צער, לא בושת ולא פגם.⁵⁴ ובוודאי שאינו חייב לשאת אותה לאשה, כי גם אם הייתה קטנה ופיתה אותה, לפי הלכה לא היה חייב לשאת אותה, אלא לשלם לאביה את הקנס שקבעה התורה של חמישים כסף, בצירוף דמי בושת ופגם כפי שישומו עליו בית הדין.⁵⁵ לכן כל ההלכה שבסעיף הזה היא חידוש.

ההלכה של סעיף א: "הבטחת הנשואין בדרך אתנן חייב לקיים", כולה חידוש, כי לפי הפסיקה המקובלת עד אז, שאין לכופף את הבועל לקיים את מה שהבטיח לשאתה לאשה, גם אם הוא מודה שהבטיח לה וחזר בו.⁵⁶

- 52 בנקיטת חפץ.
- 53 בוגרת בהגדרה ההלכתית זו נערה שמלאו לה שנים עשרה שנה וחצי.
- 54 ראו רמב"ם, הלכות נערה בתולה, פרק ב הלכה י.
- 55 דברים כב, כט. וראו רמב"ם, הלכות נערה בתולה, פרק א הלכה ג; פרק ב הלכה ב; טוש"ע, אבה"ע סימן קעז.
- 56 ראו שו"ת מהר"י קולון, סימן קכט, שכותב שגם אם הבטיח לה בשעת מעשה אינו חייב לקיים, כי אם אכן הבטחת הנישואין היא שהניעה אותה להתמסר לו, הייתה צריכה לעמוד על כך שיקדשנה קודם, וממה שלא עמדה על כך, סימן שקיום היחסים הוא שהניע אותה וההבטחה הייתה רק אמתלה. חכמי מרוקו שנטו לחייב את הבחור לשאת אותה לאשה, זה היה במקרים שהזוג היו מאורסים, שהאירוסין הם יותר מהבטחת נישואין, כי אז נוצרה קרבה ביניהם והארוסה בטוחה שזה יהיה בעלה לעתיד. ראו ר' רפאל אנקאווא, תועפות ראם, קזבלנקה תר"ץ, סימן קנא; ר' שלמה הכהן, ויאסוף שלמה, קזבלנקה תרפ"ט, סימן לט; ר' דוד צבאט, שושנים לדוד, קזבלנקה תרצ"ה, אבה"ע, סימנים י-יא, שדן במקרה שהיו משודכים כשבע שנים, וטענה הארוסה שבא עליה והסיר בתוליה. ושם הביא מרבית הפוסקים שעסקו בזה כולל חכמי מרוקו,

ההלכה של סעיף ג: "הבא על הפנויה בין בתולה בין בעולה, ונתעברה והודה שנתעברה ממנו חייב לישא אותה"⁵⁷. גם כאן חיוב הנתבע לשאת את התובעת הוא חידוש, כי במקרה זה לא הייתה שום הבטחת נישואין. בהלכה נזכר לגבי הנטען על הפנויה "אם ודאי בא עליה מצוה לשאת אותה, אבל אין כופין על כך"⁵⁸. כן, אם מסרב לשאת אותה או אינו יכול לשאת אותה, לבד מחיוביו כלפי הוולד, מטילה עליו התקנה לשלם לאשה פיצוי, וגם זה חידוש. כנראה, סברו המתקנים שאמלא הייתה בטוחה על סמך התנהגותו ויחסו אליה, שבסוף יישא אותה, לא הייתה מתמסרת לו, וגם הייתה נזהרת שלא תיכנס להיריון.

ההלכה בסעיף ד: "לכל אלה שחייב לקיים, סכום הכתובה יהיה מה שתכניס בנדונייתה יכפול וישלם בלי נכוי"⁵⁹. זו הלכה שבאה להגן על האשה, שלא יוכל הנטען לחמוק מתשלום הקנס, באומרו שמוכן לשאת אותה, אבל לכתובה יתחייב רק סכום מינימלי המתחייב לפי ההלכה, ולאחר שישאנה, תהיה קלה בעיניו לגרשה. לכן התקנה בקובעה שסכום הכתובה יהיה כפול מסכום הנדוניה שהיא מכניסה לו, דאגה לאשה. ואם לאחר שהתחתנו יבואו להתגרש, יצטרך לשלם את סכום הכתובה במילואו, אף על פי שנהגו בגירושין רגילים במרוקו להפחית מסכומי הכתובה, כי נהגו במרוקו לפני הנישואין להגדיל את סכומי הכתובה ואת שווי הנדוניה.⁵⁹

הסכום המדויק שבין המקסימום למינימום המוזכר בסעיף ה' נקבע לפי שיקול דעת בית הדין ביחס לכל מקרה לגופו, דבר שהוא הגיוני.⁶⁰ לאחר שראו שהסכומים שנקבעו אינם מרתיעים, הכפילו אותם באסיפה הרביעית, פי ארבעה ויותר.⁶¹ יוצא אפוא שכל עניין הפיצוי הכספי הוא חידוש.

השבועה שהטילו על ההכחשה, לגבי רוב המקרים היא חידוש שחידשו החכמים המתקנים, ולא הזכירה שום פוסק לפניהם. יתירה מכך, באסיפה החמישית נדונה

ומתוך דבריהם עולה שגם אם היה מודה, מן הדין אין כופין אותו לשאת אותה, ורק למיגדר מילתא לאיים עליו כדי לשכנעו לשאתה לאשה. וראו שם, סימן עג.
 57 כי אם הוא אינו מודה אסורה עליו מדין מעוברת חברו.
 58 שו"ע אבה"ע סימן קעז, ה, ברמ"א. וראו הריב"ש סימן מא; שו"ת תשב"ץ, ב, סימן רעג.
 59 ראו ר"י בן נאיים, נוהג בחכמה, מהדורת משה עמאר, תל אביב תשמ"ז, עמ' קז, ערך כתובה ופרעונה, ושם מנהגים במקומות שונים במרוקו בשיעור ההפחתה מסכומי הכתובה.
 60 אם כי ייתכן שבכוונה לא רצו לקבוע סכום אחיד שאז יראה קנס ואין דנים קנסות בזמן הזה, ראו תשובות רב נטרונאי גאון, מהדורת ירחמיאל ברודי, ירושלים תשנ"ד, חו"מ סימן שכט.
 61 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 306.

שאלת השבועה מחדש,⁶² בנימוק שרוב הנטענים הם אנשים הפסולים לעדות לפי ההלכה, מאחר שהם מחללי שבת ועוברים עבירות נוספות, ולפי ההלכה, מי שנתחייב שבועה והוא חשוד על השבועה או פסול לעדות מחמת שעבר עבירה, בין של תורה בין של דבריהם, אין משיעין אותו. אלא שכנגדו אם טוען טענת ברי, נשבע ונוטל. וכל זה אם חיוב השבועה הוא מהתורה או מדבריהם. אבל אם נתחייב החשוד שבועת היסת, אין שכנגדו נשבע ונוטל, אלא הנתבע נפטר בלא שבועה לאחר שמקבל עליו חרם.⁶³ ואם נדמה את השבועה שמטילים עליו לשבועת היסת, הרי מן הדין לא יכולים להשביעו, ומה הועילו חכמים בתקנתם? לאחר הדיון הוסיפו אם כן סעיף תיקון שבו נאמר: "אף החשוד על איסורין ישבע, לבד אם היה חשוד על השבועה, אזי שכנגדו נשבע ונוטל".⁶⁴ בכך חידשו שני חידושים: האחד, גם החשוד על שאר איסורים משיעין אותו, אף על פי שזה בניגוד להלכה. המתקנים הסתמכו על הרתיעה הגדולה מהשבועה שקיימת אצל יהודי מרוקו, כולל אלה שאינם מקפידים על קיום המצוות, כפי שפורש בדברי הצעה לתיקון: "כי אף על פי שהוא פסול, מכל מקום אימת השבועה רועדת בקרבו מאוד, ולא יוכל לישבע [...] גם בעינינו ראינו כמה פעמים שמתחייב הנטען שבועה ומרבה רעים על האשה לרצותה ברצי כסף למחול לו השבועה".

החידוש השני, במקרה שהנטען חשוד להישבע שבועת שקר, מטילים השבועה על התובעת, ולאחר שתישבע יתחייב הנטען לשאת אותה או ישלם את הפיצויים שנקבעו לה. כלומר, נתנו תוקף לשבועה שהם חייבו בתקנה, כשבועה המחוייבת מן הדין.

בסעיף ח חזרו להדגיש שאין להכיר בוולד כבנו, אלא אם כן הודה בעצמו. אחרת, גם אם יש סבירות גבוהה שאכן היא הרה ממנו, כגון שמיוחדת לו, אין לחייב אותו לטפל בוולד, מאחר שהתורה האמינה לבעל לגבי ילדיו אפילו לפסול אותם. יש לציין

62 שם, עמ' 369–370.

63 שו"ע חו"מ סימן צב סעיפים א–ט. מנימוק זה פטרו ר' דוד צבאח, שושנים לדוד, אבה"ע, סימן עג, ור' שלמה כהן, ויאסוף שלמה, אבה"ע, סימן מו, את הנתבע משבועה מאחר והוא פסול לעדות, אף על פי שנהגו במאראקש לחייב שבועה במקרים כאלה.

64 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 369–370.

שבאסיפה השנייה, העלה ר' ברוך טולידאנו הצעה, שבמקום שיש אומדנה שמוכח שאכן היא הרה מהנטען, לחייב אותו להכיר בוולד כבנו, ולא התקבלה הצעתו.⁶⁵ אחת הביקורות המנוסחת בצורה בוטה נגד תקנה זו, העלה בכתב רבי משה מלכה כשכיהן כדיין בבית הדין בקזבלנקה. הוא ערער על הצידוק הגדול שמצדיקה התקנה את הבחורות, ומפנה את כל האשמה כלפי הבחורים. לדעתו, יש להאשים את הבנות לכל הפחות באותה המידה שמאשימים את הבחורים. הוא הפנה את הרהוריו וערעוריו לרבי שלום משאש שכיהן אז כאב"ד. רבי שלום דחה את דבריו של ר"מ מלכה, ולדעתו החכמים מתקני התקנה צדקו בהטילם את כל האשמה על הבחורים, מאחר שהם אלה המנצלים את המצב להתהולל עם בנות ישראל. מה שאין כן הבחורות היו נאלצות להסתגל למצב ולהיענות לתביעות הבחורים, כדי להשיג חתן ולהתחתן. ולכן ר"ש משאש קובע שכדי להרתיע את הבחורים מהתנהגות נלוזה זו יש להחמיר הרבה יותר בקנסות.⁶⁶ היו שהבינו את דברי ר"מ מלכה כמי שחולק על התקנה להלכה ולמעשה. ולא היא! הוא עצמו פסק בתביעות שהובאו לפניו בהתאם לאמור בתקנה במפורש. וגם אם רצה לא יכול היה לפסוק אחרת, כי המרות של "מועצת הרבנים" על הרבנים המכהנים הייתה מוחלטת.⁶⁷ הוא בסך הכול גילה את הרהורי ליבו לפני ר"ש משאש, בתקווה שיקבל חיזוק ממנו ואז יוכלו להגיש את הצעתם לדיון בכינוסי מועצת הרבנים. אם כי במקרים שלגביהם יש מקום לפרשנות בניסוח התקנה או אם הם נכנסים בקטגוריה של התקנה, ייתכן שייחסו של ר"מ מלכה לצידוק שבתקנה יכול היה להביא אותו להחריג את המקרה מהתקנה או לתת לה פרשנות מצמצמת.

65 שם, עמ' 239. ראו בשו"ת משפטי עוזיאל, ירושלים תשכ"ד, סימן ב, תשובת המחבר לר"ב טולידאנו במקרה דומה.

66 ראו ר"מ מלכה, מקוה המים, ירושלים תשכ"ח, אבה"ע סימן סו; ר"ש משאש, תבואות שמש, ירושלים תשמ"ב, ח"ג סימן קכו. וראו מה שכתבתי במבוא לספר: המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' מה, ושם רמזתי על ביקורת זו; מ' עמאר, "התמודדות חכמי מרוקו בדור האחרון בבעיות השעה", בתוך: מ' בר-יודא (עורך), הלכה ופתיחות, הוצאת ההסתדרות הכללית, תל אביב תשמ"ה, עמ' 47–71, ושם עמ' 59–60.

67 ראו אלי יוסף, "ר"ש משאש ומשנתו ההלכתית בסוגיות דיני משפחה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן תשע"ו, עמ' 44–54. הייתה לי הזכות לסייע הרבה בידו בהכנת העבודה ובכתיבתה.

נושא שני שהועלה לדיון בכינוס הראשון היה הפרת שידוכין

הבטחה הדדית של בני זוג לקשר העתיד לקום ביניהם על ידי נישואין נקראת בלשון חכמים 'שידוכין', ובלשונונו הרווחת היום 'אירוסין'. חכמים אסרו לקדש אשה ללא שקדמו לזה שידוכין, מתוך רצון שהקידושין ייעשו בשיקול דעת ובמתינות.⁶⁸ לאחר שהחתן או הוריו ביקשו את הכלה המיועדת והוריה נתנו את הסכמתם, רק אז ערכו את האירוסין. האירוסין נעשו בפומבי באמצעות קידושין בנוכחות עשרה אנשים ובברכת אירוסין,⁶⁹ בכך נוצרה זיקה בין בני הזוג, ומבחינת ההלכה הארוסה היא במעמד של אשת איש. הזמן הנהוג בין האירוסין לנישואין היה כשנה, שבו הכינה הכלה את הנדוניה, והחתן הכין את ההוצאות לנישואין. בשל תקלות ובעיות שהתעוררו בתקופה שבין האירוסין לנישואין, השתדלו חכמים לצמצם את מרווח הזמן, ובמרוצת הדורות אף הצליחו להחדיר במרבית קהילות ישראל את הנהוג לקדש רק בשעת הנישואין מתחת לחופה.⁷⁰

כל עוד היה קיים מוסד האירוסין היו השידוכין נערכים בפרטיות – הצדדים סיכמו ביניהם על מועד האירוסין והנישואין, מקום מגורי הזוג וההסדרים הכספיים. דומה כי הסיכומים נעשו בעל פה והועלו על הכתב רק בשעת האירוסין. אולם בשעה שאוחדו האירוסין והנישואין לטקס אחד, הלך והחליף מוסד השידוכין את האירוסין,

68 ראו קידושין יב ע"ב; ירושלמי קידושין פ"ג ה"ח; רמב"ם, אישות, פ"ג הכ"ב.

69 חיוב עשרה לברכת אירוסין מוזכר לראשונה בשאלתות דרב אחאי גאון, חיי שרה, ריש סימן טז. אולם גרסה זו בשאלתות היא מסופקת וכנראה היא הוספה מאוחרת. בכל אופן, כבר במאה האחת עשרה היא הייתה לפני רבי שמואל הנגיד, והוא מביא שזו גם דעת רב האי גאון, ור"ש הנגיד חולק וסובר שאינה צריכה עשרה. המנהג להדר לכתחילה בעשרה, מוזכר גם בסידור רס"ג, עמ' צו–צח. וראו בטור ושו"ע אבה"ע, סימן לד בסופו.

70 "דאיכא פרוצין דסמכין על ברכת אירוסין והן מתיחדין עם ארוסותיהן ובוועלין". תשובות הגאונים שערי צדק, ג, ג סימן יד. וראו שם ד, ד סימנים כד–כה. כבר ר' משה גאון כתב בתשובה "למנוע בני אדם שמארסי ואין כונסין אלא לאחר כמה שנים" (גאוני מזרח ומערב, סימן לז). וכן משמע מדברי רב נטרונאי גאון: "ולברך ברכת אירוסין על כוס אחד וברכת נישואין על כוס אחד", תשובות רב נטרונאי גאון, מהדורת י" ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 453, משמע שבימיו כבר היו מקדשים בשעת החופה. במפתחות לאוצר הגאונים, כתובות, עמ' 93, מובאת תקנה: "מנהג קדמון פה בגדאד יע"א שאין מקדשין חתנים כי אם סמוך לחופה". ראו גם מתשובות רש"י נראה כי בימיו נהגו לאחד, אם כי הוא מנמק זאת בצורך כדי לחסוך בהוצאות של שתי סעודות (הפרדס, עמ' ק, ובמחזור ויטרי, מהדורת ר"ש הלוי הורוויץ, נירנבערג תרפ"ג, עמ' 588 = ספר האורה, מהדורת ר"ש באבער, לבוב תרס"ה, ח"ב, עמ' 179 ו-181).

ומקום השידוכין תפסו ה"ביקושין". השידוכין נערכו בטקס פומבי בהשתתפות בני משפחה משני הצדדים ומכרים וידידים. במעמד זה נהגו לכתוב שטר שידוכין ובו התחייבו הצדדים על מה שסוכם ביניהם: גובה סכום הכתובה, היקף הנדוניה, מועד החתונה ותנאים נוספים שהסכימו עליהם. כדי לפרסם את הדבר נהגו הורי הכלה לערוך מסיבה לבני המשפחה ולחברים, ובמעמד זה החליפו שתי המשפחות מתנות לחתן ולכלה.⁷¹

השידוכין ותקפתם המשפטית

השידוכין אינם יוצרים זיקת אישות בין הצדדים, והפרתם על ידי אחד מהם אינה מצריכה גט. כלומר, מעשה השידוכין אינו יוצר שום קשר בין הצדדים, וכל אחד מהם יכול לחזור בו בכל עת שירצה ללא שום הודעה מוקדמת. ההבטחה לנישואין אינה מקנה לצדדים את הזכות לדרוש את ביצועה, כלומר, לחייבם להינשא זה לזה, אלא את הזכות לתבוע פיצויים במקרה של הפרת ההבטחה. התביעה תדרוש לחייב את הצד המפר לשלם לצד המקיים: (א) פיצוי על הנזק הממשי, כגון החזר מתנות והוצאות שנעשו במסיבת השידוכין; (ב) פיצוי על הנזק הנפשי, על הצער ועל הבושה שנגרמו לו עקב ההפרה. לגבי הנזק הממשי קבעה ההלכה, כי כל צד מחזיר לחברו את המתנות שקיבל, וכי על הצד המפר לשלם לצד המקיים את סך ההוצאות שהוציא במסיבת השידוכין, בניכוי שלישי. הדעת נותנת שהמתנות לא נשלחו וההוצאות לא נעשו אלא מתוך הנחה, שהשידוכין יביאו לידי נישואין.⁷² אשר לנזק הנפשי, עולה מהתלמוד ומספרות הפוסקים שאין אחיזה לתביעה.

71 על השידוכין, ראו פריימן, סדר קידושין, עמ' לא–לב, ושם, עמ' לו–צח, סקירה כרונולוגית; ז' פלק, נישואין וגירושין: תקונים בדיני משפחה ביהדות אשכנז וצרפת, ירושלים תשכ"ב [להלן פלק נישואין וגירושין], עמ' 73–95; מ"ע פרידמן, "שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה הקהירית", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 157–173; מ' בן ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האיסלאם: קירואן 800–1057, ירושלים תשנ"ו, עמ' 111–114; א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 88–111; י' ריבלין, "התפתחות מוסד השידוכין לאור שטרי הגניזה", ספונות כג (תשס"ד), עמ' 99–115; משה עמאר, "האירוסין והשידוכין בתקנות ובפסיקה של חכמי מרוקו מהמאה ה'ט"ו ואילך", בתוך מ' אורפלי (עורך), ממזרח ומערב ח (תשס"ט), עמ' 113–159 [להלן, עמאר, האירוסין והשידוכין].

72 ראו בבא בתרא קמו ע"א. אף על פי שהדיון שם הוא לגבי אירוסין, כלומר קידושין, בכל זאת רוב הראשונים סוברים שהוא הדין לגבי שידוכין. וזה אינו כריטב"א והנמוקי יוסף, שם, שכתבו

חיובי קנסות בשידוכין

מאחר שלפי ההלכה אין מקום לפיצוי על הבושה ועל עוגמת הנפש הנגרמת עקב הפרת השידוכין, לכן דאגו הצדדים לחזק את השידוכין בהתחייבות סכום כספי כפיצוי, ובו התחייב כל אחד מהצדדים שיפר את השידוכין או אחד מתנאי ההסכם, לשלם לזה שעומד בהסכם. עדות לפיצויים בשטרי שידוכין נמצאים מהמאה השתים עשרה, ואולי גם לפני כן.⁷³ אולם התחייבות הנוגעת לשידוכין, לדעת רוב הפוסקים, אינה תופסת, משום שהיא נגועה בפגמי ה'אסמכתא', וכי בשטר השידוכין סמוך ובטוח כל צד שחיוב זה לעולם לא יחול עליו, כי הנישואין יתקיימו ולא יצטרך לשלם. לכן יש מקום לטענה, שהחיוב אינו רציני, ומשום כך הוא חסר תוקף. בתלמוד ובספרות הראשונים נאמרו דרכים שונות בצורת ההתחייבות שמהוות גמירת דעת וקונים גם באסמכתא. כגון התחייבות בקניין, התחייבות בלשון 'מעכשיו', התחייבות בשבועה או בתקיעת כף, וכן אם הצדדים הפקידו משכון לקיום התחייבותם, או אם התחייבות נעשתה לפני בית דין חשוב ועוד. קיימת פרשנות ומחלוקת בין הפוסקים, אם מספיק באחת מהדרכים הנזכרות, כולן יחד או צריך לשלב כמה מהן.⁷⁴ בספרד נהגו לכתוב שני שטרות בשעת השידוכין: האחד שטר התחייבות מצד החתן לאבי הכלה על סכום מסוים שהוא חייב לו בלא כל תנאי. והשני שטר מחילה מצד אבי הכלה לחתן על תנאי, שאם יכניס את הכלה לחופה עד הזמן שנקבע ביניהם, תהא התחייבותו בטלה ומחולה לו מעכשיו. וכן כותבים שטר התחייבות מצד אבי הכלה לחתן ושטר מחילה מהחתן לאבי הכלה. ליתר ביטחון היו משלישים את השטרות ביד אדם שלישי, וזה החזיר אותם למתחייבים, אם קיימו את התנאי, או מסרם לזה שעמד בהסכם אם הצד השני עבר על התנאי.⁷⁵

שרין החזרות נוהג רק כשקידש, אבל בשידוכין חוזר הכל בשלמות. וראו טור וש"ע אבה"ע סימן נ.

73 ראו ר"י אלברצלוני, ספר השטרות, מהדורת שז"ח ה'לברשטאם, קראקא תרס"ג, שטר עב, עמ' 211–220; א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 3–16 (שטרות מתקופות שונות).

74 ראו בבא מציעא מח ע"ב וסו ע"א; בבא בתרא קסח ע"א; סנהדרין כד ע"ב; נדרים כז ע"ב, ועוד. וראו שם רש"י, רשב"ם, תוספות, הר"ן, טור וש"ע אבה"ע סימן נ וח"מ סימן רז, ועוד. וראו גם במקורות שבהערה הבאה.

75 רמב"ם הלכות מכירה פ"א, ה"ח; טור וש"ע ח"מ, סימן רז, טז. לא הוזכר שם השלשת שטרות, אולם באבה"ע, סימן נ, הזכירן. וראו בנושאי כלים לרמב"ם, שתמהו שהרי רמב"ם שם בהלכה ז, כתב שקניין מועיל במעכשיו ואין בו אסמכתא, אם כן למה היה צריך דרך החיוב של חכמי ספרד וכל הטורח הזה של שני שטרות לכל אחד יתחייבו אחד לשני בקניין מעכשיו ודי.

במרוקו פשט הנוהג בשטרי שידוכין לחזק את התחייבות הצדדים בשתיים מהדרכים שנזכרו לעיל בקניין מעכשיו ובשבועה. אם כי היו כאלה שהשתמשו בשני שטרות כמנהג ספרד. אף על פי שהתחייבויות והסנקציות על הפרת השידוכין היו מוטלות על שני הצדדים, הרי התרת קשר השידוכין בדרך כלל פגעה בכלה ובמשפחתה יותר מאשר בחתן. היה בזה מעין הטלת כתם בכלה, נגרמה לה בושה גדולה ופחתו סיכוייה להינשא לאיש כלבבה. יחס זה שווה בכל קהילות ישראל.⁷⁶

תקנה בדבר פיצוי והחזר הוצאות וקנס

כאמור לעיל, בשעת השידוכין נהגו הצדדים לחזק את קיומם בהטלת קנס על החוזר בו. אולם היו רבים שלא קבעו קנסות לחוזר, סיכמו את התנאים ביניהם בעל פה מתוך אמון, מאחר שהם חשבו שזה יהיה בניין עדי עד, ובשעת שמחה התעלמו ודחקו את הספקות ולא העלו בדעתם אפשרות שהזיווג עלול להתפרק. באותם המקרים שבהם פורקו השידוכין באו לתבוע עלבונם על הפגיעה הכספית והבושה שגרם להם הצד המפר. אף שבית הדין הכיר בצדקת תביעתם לא היה לאל ידו לעזור להם, כי חכמי מרוקו הלכו בעקבות חכמי ספרד הראשונים אשר סברו שהפרת שידוכין אינה פגיעה ממונית הנגבית בבית דין. גם במקרים שבהם סוכם על תשלום קנס למי שיפר את השידוכין, אם ההתחייבות לא נעשתה בקניין מעכשיו לפי כללי דיני הקניין אינה תקפה, וזה משום שהתחייבות זו לוקה בפגם אסמכתה, ולכן אינה מחייבת. גם התביעה לנזק ההוצאות הרבות שנגרמו להם שההלכה מכירה בה, לא היה קל לממשה, כי היה צריך להוכיח כל הוצאה והוצאה, ובשעת מעשה לא העלו על דעתם שייגררו למציאות זו, ולכן לא דאגו לשמר הוכחות. חכמי פאס הראשונים חשו בעוול הנגרם להורים שבתום לבבם לא קבעו קנס על הפרת השידוכין, לכן הנהיגו לחייב את הצד המפר בקנס כספי בסך חמישים אוקיות,

הכסף משנה תירץ שם שללא דרך החיוב של חכמי ספרד, היה צריך לייחד לו הדבר שממנו יגבה, 'הא לאו הכי הוי אסמכתא', ולא לכל אחד יש מה לייחד לגבייה. ור' יעקב כולי, כתב שם במשנה למלך, בשם חכמים אחרים, שחיוב כדרך חכמי ספרד מועיל ומחייב אפילו במקום אונס. וראו ר' פתחיה בירדוגו, נפת צופים, קזבלנקה תרצ"ח, אבה"ע, סימן ו; ר' רפאל בירדוגו, תורות אמת, מכנאס תרצ"ט, אבה"ע סימן ג וחז"מ סימן רז.

76 על המנהגים השונים בקהילות מרוקו ראו: עמאר, האירוסין והשידוכין (לעיל הערה 71), עמ' 125-150.

ובסכום זה הם כללו פיצוי גם בעבור הנזק הנפשי. סכום זה נקבע מתוך הכרת המציאות בהוצאות שנהגו להוציא בממוצע בשידוכין.⁷⁷

הנוהג במאה העשרים

כל זמן שהחברה היהודית שמרה על דפוסי החיים המסורתיים היו ענייני השידוכין מסורים בידי ההורים, ואלה בחרו בני זוג לבניהם ובנותיהם. משנערכו האירוסין ועד זמן הכניסה לחופה כמעט שלא נפגשו החתן והכלה במקום מבודד לחוד. ההורים דאגו להבטיח ולדרוש את יישום הבטחת הנישואין. לכן ביטולי אירוסין לא היו שכיחים, וגם הפגיעה הנפשית שבביטול לא הייתה קשה כל כך. אולם במאה העשרים, כשהחלה התרבות המערבית לדחוק את המסורת ואת המנהג, נעשו השידוכין באופן חופשי והדדי על ידי בני הזוג עצמם, לאחר תקופה של היכרות, חיזור וביילוי משותף, לפני השידוכין ולאחריהם. בהתחלה ראו בני הדור הצעיר בהפרת השידוכין אחד מסימני הקדמה, שהם נישאים זה לזה מתוך חירות ואהבה ובלא לחץ חיצוני, לכן הלך והתפשט הנוהג שלא לדרוש הבטחות ליישום הנישואין, כפי שכותב רבי שאול אבן דנאן: "ולעת כזאת בין בפאס מקומו של מוהריב"ן [=הרב יעקב אבן צור] ז"ל בין במכנאס מקומו של רבינו מוהרפ"ב [=ר' פתחיה בירדוגו] ז"ל, אין זכר עוד לההוא מנהגא".⁷⁸ אם כי מעטים בשעת השידוכין המשיכו להתחייב בקניין ובשבועה לקנס למי שיפרק את השידוכין.⁷⁹

77 ר' יעקב אבן צור [=היעב"ן], משפט וצדקה ביעקב, נא אמון תרנ"ג-תרס"ג [להלן מוצב"ן], ח"א, סימן סא; בספרות ההלכה מהמאה השמונה עשרה ואילך יוצא, כי בקהילות הסמוכות לפאס נהגו לגבות סך מסוים. ראו מוצב"ן, ח"א, סימנים לג, סא, עה; ח"ב, סימנים קסז, קצא; ר"ח טולידאנו, חק ומשפט, פאס תרצ"א, סימנים קצה-קצט; ר' משה טולידאנו, השמים החדשים, כאזאבלאנקא תרצ"ט, הלכות קידושין סימן א, דף ל טור א; ר' רפאל בירדוגו, משפטים ישרים, קראקא תרנ"א, חלק ב, סימן קנה; ר' מימון בירדוגו, לב מבין, חו"מ, סימן רמט ועוד. וראו: עמאר, האירוסין והשידוכין (לעיל הערה 71), עמ' 125-150, ושם תקנות נוספות ומנהגים בנושא מקהילות שונות.

78 הגם שאול, סימן לח. דברי היעב"ן, ראו לעיל ציון הערה 77. דברי ר' פתחיה, בנפת צופים, אבה"ע, סימן ו. וכן כותב ר' שלום משאש, תבואות שמש, אבה"ע, סימן עד: "בזמנינו זה נשקע מנהג זה והכל הולך על פי הדין".

79 ראו תבואות שמש, אבה"ע, סימנים עו, עז, וקנח; מקוה המים, ח"א, אבה"ע, סימנים יד-טו וקסג ועוד.

הבעיה ותיקונה במועצת הרבנים

אולם מרחק הזמן שבין השידוכין לנישואין שהלך וגדל, המפגשים התכופים והקרבה הרבה גרמו לא פעם לכך שחתן ימאס בכלתו עוד בטרם נערכה החופה, ותכופות ניתק הקשר בין בני הזוג. תרמה לכך גם העובדה שנערות אחרות היו בהישג יד, ובקלות יכול היה החתן להחליף כלתו באחרת. תופעות אלו הלכו והתרבו, ועימהן גדלה תחושת העוול אצל הנערות והוריהן, והדבר דרש את תיקונו. רבי שאול אבן דנאן העלה את הנושא לדיון:⁸⁰

רבתי! הן אמת שעפ"י הדין שאף אם חזר המשודך הדרי הסבלונות, כמ"ש בס"י ן' גם אינו חייב לה שום קנס כמ"ש במ"א בארוכה בס' המשפטים.⁸¹ גם אם הכינה הנדוניא ונגרם לה הפסד בחזרתו. אין כח בידה להוציא מן המשודך שום תשלום לגרם הנזק. כי אין בזה הנהו תנאים של גרמה בנוזקין של סי' שפ"ז, וכמ"ש במ"א.⁸²

אך עינינו הרואות כי חדלה האמונה ונעדרת האמת. כי לא באמונה המה עושים המשודכים עם כלותיהם ורובם כוונתם רק להשתעשע בתינוקות. ובכלות רצונם ותאותם או כאשר הם מוצאים אחרות חדשות מקרוב באו. אשר גם זו מכה אנושה בבנות לרדוף אחרי הבעלים אף במשודכים. בכך ראוי ליתן בזה אורח משפט לבל תהיינה בנות ישראל מופקרות לפני אנשים בשקט ובבטחה מבלי התחייבות שום דבר בעברם ברית השדוכין.

ולהיות שמצד אחר אנו רואים שבאמת זמן השדוכין הוא זמן הבחנה. לדעת המדות הנאותות להשתוות דעת המשודך ומשודכתו. שבזה יוכלו לבא כברית הנשואין הנצחי, לחיות חיי אושר ביניהם. בכך, בזאת יבחנו. אם יבואו אם יחדלו ואם כן על דעת זאת סמכי אהדרי מתחלה.

איך שיהי. להכריע בין שתי הדעות. וכדי שלא תעשינה יד הפריצים תושיה ראוי לתקן הדבר. וזהו הוא מה שנתקן על העניין הנז':

א. מיום השדוכין ע"ת⁸³ ששה חדשים יהיה להם זמן להידיעה הזאת, ובזמן הזה הכל יהיה עפ"י הדין. ומתשלום ששה חדשים והלאה, אם חזר בו

80 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 219.

81 כמו שכתבתי במקום אחר בארוכה בספר המשפטים. כלומר, פסק דין שכתב בנושא הנמצא בפנקס בית הדין. נושא הפרת השידוכין נדון בשו"ע אבן העזר סימן ן'.

82 כמו שכתבתי במקום אחר. דיני גרמה בנוזקין נדונו בשו"ע חושן משפט סימן שפז.

83 עד תום \ תשלום.

- המשודך, בלתי טעם נכון המתקבל לפני הב"ד, חייב לשלם לה מסך אלפים וחמש מאות פר⁸⁴ עד סך חמשה עשר אלף פר'. ואם חזרה היא, הכל יהיה עפ"י הדין.
- ב. גם ישלם לה חצי נזק ממה שהפסידה בצורכי נדונייתה שהכינה מיום ששה חדשים והלאה.
- ג. תשלום זה של ח'⁸⁵ יהיה עפ"י ראיות ברורות שהפסידה.

דיון בסעיפי התקנה

כפי שרבי שאול מתאר, המניע לצורך בתיקון המצב היה המציאות החברתית המודרנית, אשר נוצלה בידיהם של אנשים שאינם הגונים רק לסיפוק הנאותיהם מהארוסות, ללא שום כוונה להתחתן ולהקים משפחה. הבנות לעומת זאת, שחשבו לתומן רק על נישואין, מגלות לאחר ציפייה והמתנה שלא הייתה לחתן כל כוונה להתחתן, או שהוא זנח את כלתו באחרת. כך נגרמו לה עגמת נפש, בושה ונזק שלא ניתן לתקנו. ואם לא נעשה ביניהם הסכם באופן המועיל לא יכלה אפילו לתבוע פיצוי כל שהוא. תרמה לכך גם המציאות החדשה 'אשר גם זו מכה אנושה בבנות לרדוף אחרי הבעלים אף במשודכים'. דברים אלה נאמרו כביקורת קשה של רבי שאול על התנהגותן של הבנות במרוקו באותה התקופה.

רבי שאול מכיר בחשיבות שיש בהיכרות ההדדית לפני החתונה, המאפשרת לבני הזוג לבחון את התאמתם זה לזה. ואכן לפעמים לאחר השידוכין מגלים שאין בני הזוג מתאימים, ומוטב שייפרדו לפני הנישואין ולא אחריהם. לכן אין הוא דורש לחזור למנהג הקודם של קנס קבוע החל מידית עם השידוכין על הצד המפר, אלא הוא מציע להגביל תקופת ההיכרות לשישה חודשים.

התיקון המוצע מעיד כי החכמים התחשבו במציאות שנשתנתה, ולא חששו כי פסיקה כזאת תיחשב להם לחולשה או להתרת רסן. ואכן ההחלטה ברוח זו התקבלה, לאמור, אם יחזור בו החתן בתוך שישה חודשים, וייתבע על הפרת השידוכין, יתנהל הדיון בבית הדין על פי ההלכה הנהוגה. כלומר, אם התחייבו בשעת השידוכין בקניין ושבועה לקנס, יש מקום לתביעת הקנס, ולא, תידון רק תביעת החזרת הסבלונות ופיצוי על ההוצאות שהיו בפועל. אם יחזור בו לאחר שישה חודשים, יצטרך לשלם

84 פראנק.

85 חצי נזק.

לכלה פיצוי כספי על עוגמת הנפש ועל הבושה, וזה בנוסף לפיצוי על ההוצאות שהיו לה בהכנת הנדוניה. לעומת זאת, אם חזרה בה הכלה יתנהל הדיון תמיד רק על פי הדין.

כלומר, גם אם לא נעשה שום הסכם ביניהם בשעת השידוכין יתחייב הגבר לפצות את הכלה, וזה החירושה ההלכתי של התקנה. גובה הפיצוי אינו כפי מה שהיה בדורות הקודמים, סכום אחיד וקבוע, אלא נקבע בתקנה בין סכום מקסימום למינימום ושיעורו ייקבע על פי מכלול הנסיבות בכל מקרה ומקרה לגופו, כפי ראות עיני הדיינים.

התקנה מקנה עדיפות לאשה על פני הגבר, בקובעה 'ואם חזרה היא, הכל יהיה עפ"י הדין'. כי מתקניה יצאו מתוך ההנחה, שהגברים הם אלה הנוטים לנצל לרעה את המציאות החברתית ולהפר את האמון שהנשים נותנות בהם. וכשראו במרוצת הזמן שהסכומים אינם מרתיעים, הגדילו אותם פי כמה.⁸⁶ תקנה זו יושמה בפועל בבתי הדין במרוקו, והדים ממנה נמצאים בספרות השאלות והתשובות של חכמי הדור שהתפרסמו.⁸⁷

ההדים בעולם היהודי מכינוסי מועצת הרבנים

כינוסי מועצת הרבנים וההחלטות שהתקבלו בהם עוררו הד בעולם היהודי שראו בזה חידוש. קהילות שונות ביקשו פרטים והעתקים מהחבורות. בסיפוק רב הודיע רבי שאול על כך למועצה בכינוס הרביעי:

הרבנות הראשית בא"י כבדה אותנו בדרישת חומר הלכתי ותקנתי בעניני ירושת הבת.⁸⁸ נעתרנו לבקשתה, ונתקשרנו גם מצדנו עמה בדברים אחרים.⁸⁹

86 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 415–416.

87 ליישום התקנה ראו תבואות שמש, אבה"ע, סימן קסג.

88 הפנייה והתשובה פורסמו בתוך ר' שאול אבן דנאן, הגם שאול, ירושלים תשל"ז, ב, עמ' יט–כג; {ר' י"א הלוי הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה, בעריכת א' ורהפטיג, ירושלים תשמ"ט, כרך ב, עמ' 95–110. הרב הרצוג סבר שלהלכה ניתן לתקן תקנות בענייני ירושה ואף כתב ספר שלם "תחוקה לישראל" להוכיח זאת. אך לכלל מעשה לא הגיע וגם לא העז לפרסם את חיבורו בחייו, כנראה מאימת הקנאים, וראו לעיל הערה מס' 30.

89 המשפט העברי במרוקו, עמ' 302. בעקבות תקנת הרבנות הראשית בירושלים משנת תש"י החליטו בכינוס הרביעי שנערך במרוקו בשנת תשי"ב, שאין לחייב אשה להתייבם נגד רצונה, גם בשעה שאינה נותנת שום נימוק להתנגדותה. כמו כן חזרו בהם מהתקנה הקודמת בעניין

רבנות הראשית של ג'רבה בקשה ממנו לשלוח לה קונטרסי מועצות שהדפסנו, בעבור שגם הם מקוים לקבוע מועצת רבנים לכל מדינת תוניסיה, הרי שאספותינו והחלטותינו עושות רושם וגם מפעילות בקרב מדינות אחרות.⁹⁰ לאחר שנת התשט"ו (1955) פסקו כינוסי הרבנים, וכמה נושאים נשארו תלויים ועומדים ללא הכרעה.⁹¹ ייתכן שהסיבה להפסקת הכינוסים הייתה העצמאות שקיבלה מרוקו, והחשש פן יסתכלו השלטונות על כינוסי הרבנים כמסווה לכינוסים ציוניים. מה גם שלאחר שנה זו גברה עליית יהודי מרוקו לישראל, והקהילות הלכו והתדלדלו ואיתן גם הבעיות הלכו והתמעטו. משום כך לא ראו הרבנים צורך לחדש את אסיפות הרבנים. ובסך הכול היו שישה כינוסים ופורסמו שש חוברות.⁹²

התקנות מלמדות על תפקוד החכמים בתקופות משבר

השימוש בתקנות אצל חכמי מרוקו הוא עתיק יומין ומתועד כבר במשך תקופה ארוכה ורצופה, החל משנת הרנ"ד ועד לשנת התשט"ו (1494–1956).⁹³ תקנות מועצת הרבנים במרוקו, הן למעשה התקנות האחרונות כרונולוגית, שהגיעו לידינו מכל קהילות ישראל, בארץ ובגולה. יושמו הלכה למעשה, והן היו רציפות, מגוונות ונועזות יותר מ'תקנות חכמים' ו'תקנות קהל' שנתקבלו בקהילות אחרות בדורות עברו.

תקנות מועצת הרבנים במרוקו ופעילותה הברוכה של המועצה, מוכיחים מעל לכל ספק, כי חכמי מרוקו חיו בתוך בני קהילתם, גם כאשר אלו הלכו והתרחקו מהקפדה בשמירת המצוות בדורות האחרונים. כמשרתי ציבור הקרובים לקהלם חשו בפרצות שנבעו בחומת היהדות והצניעות, היו מודעים לאחריות המוטלת עליהם בתפקידם כדברי העם וכמנהיגיו הרוחניים, והם לא התחמקו מאחריות זו. הם יזמו

כפייה מעשית לכופ את היבם לחלוץ, כנראה מחשש ל'חליצה מעושה', וכך הושפעה תחיקה זו מהרבנות הראשית לישראל שלא החליטה על כפייה מעשית בנדון.
 עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 295. 90
 כמו שאלת ירושת הבת הנשואה שהדיון בה החל באסיפה הרביעית, הוחלט לערוך משאל בין הקהילות, מאחר שלא התקבלו תשובות מכל הקהילות, הוחלט לזרז את המשאל ומאז לא התכנסו עוד. ראו עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), עמ' 304, 424. 91
 על החוברות ראו לעיל הערה 22. 92
 על תקנות דור הגירוש והתקנות המודרניות ראו עמאר, המשפט העברי במרוקו (לעיל הערה 14), במבוא עמ' כד-נה. 93

דיון בבעיות שנוצרו במציאות תרבותית דינמית, ותיקנו תקנות מועילות לפתרון הבעיות במסגרת ההלכה. וזאת, בטרם יחוש הציבור בחומרת הבעיות וידרוש את פתרון, או ימצא לו פתרון משלו בדרך הנוגדת את ההלכה. בכך הוכיחו ויישמו חכמי מרוקו את הדינמיות של ההלכה ואת זיקתה למציאות, בהיענותה המתמדת לצורכי השעה ובהתחשבות בהם. בהקשר זה ראוי להביא את דבריו של ר' יהושע פלק כץ, מגדולי הפוסקים במאה השש עשרה, שפירש מאמר חז"ל: "כל דיין שדן דין אמת לאמיתו משרה שכינה בישראל ונעשה שותף להקב"ה" (סנהדרין ז ע"א). ומפרש הצורך בתוספת "לאמיתו"⁹⁴:

כלומר, המילה "לאמיתו" באה ללמד שעל הדיין להוציא את פסק דינו בהתחשב בתנאי המקום והזמן, אף אם אין זה תואם דין תורה ממש. ורק דיין הדן דין אמת לאמיתו נעשה שותף להקב"ה ומשרה שכינה בישראל.

סיכום

תקנות מועצת הרבנים במרוקו, מנהיגותו והנהגתו של רבי שאול אבן דנאן בדרכי הדיון וקבלת ההחלטות, יכולים לשמש דוגמה ומופת לדרך פעילותו התקינה של מוסד הרבנות בכל מקום ושל העומד בראשו. במיוחד בארץ ישראל שבה נקבצו שבטי ישראל מארבע כנפות תבל, יכולים להוות חיקוי להתנהלות הלכתית בדרכי ההתמודדות עם הרבוגניות ועם הבעיות המתעוררות בחיים המודרניים. שכן תורתנו תורת חיים, באמצעותה ניתן למצוא פתרון כמעט לכל הבעיות המתעוררות בשימוש נכון בכלים שההלכה העמידה לרשות החכמים, כי "דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום" (משלי ג, יז).

